

O U D R H E N E N

Mededelingenblad van de Historische Vereniging
Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

derde jaargang

nummer 1

maart 1984

Samenstelling van het bestuur van de Historische
Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

Dr. H.P. Deys, voorzitter

J. Combrink, secretaris en redacteur Oud Rhenen,
Rozenlaan 111, 3911 DR Rhenen,
tel. 08376-3411

J.G. Koekoek, penningmeester
AMRO-bankrek. nr. 41.98.73.708, post-
rekening van de bank nr. 848700

H.E. Dekhuijzen, 2de voorzitter

Mevr. R. Bovenschen-Bor, 2de secretaris

Mevr. Ch. H. Delfin-van Mourik Broekman,
werkgroepen

vacature, perscontacten

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan
na schriftelijke, voorafgaande toestemming van het
bestuur

Omslag: B. Oosterhoorn

VOOR GOEDE ONTVANGST
EN BLIJVENDE SERVICE

van Baileijouwen
HERENSTR. 6 - RHENEN - TEL. 08376 2579

RADIO - VIDEO - TV

reparatie van alle gangbare merken KTV

eensieraad
met
BRILJANT

.....
zo veel meer

Juwelier
Robertz
Herenstr. 8
Rhenen
08376-2954

- zakenlunches en diners
- gelegenheid voor recepties en partijen
- zeer ruime parkeergelegenheid
- zonnige terrassen.

CAFÉ-RESTAURANT

4 Viaduct

Grebbeuweg 1, Rhenen tel 08376 - 2426

bos brillen bv herenstr.10 rhenen tel.08376-2701

C. MOL B.V.

heeft 't

DOE-HET-ZELF

- ★ GROOT ASSORTIMENT
- ★ DESKUNDIG ADVIES
- ★ SERVICE EN GARANTIE
- ★ LAGE PRIJZEN

Achterbergsestraatweg 25 - Rhenen - Tel. 08376-9005

RADIO JO ~ JO

RADIO
TELEVISIE
KOELKASTEN

DIEPVRIEZERS
WASMACHINES
ELEKTR. HUISH. ARTIKELN

Herenstraat 36 - Rhenen - Tel. 08376-4500

Als het gaat om sparen, lenen,
bewaren, verzekeren en al
uw financiële transacties, kortom
als het om geld gaat...

gelders-utrechtse
spaarbank

meer dan spaarbank alleen!

Fr. v. d. Paltshof 16 - 3911 LB Rhenen - Tel. 2424

HET OUDE VEERHUIS VAN RHENEN

TERUGGEVONDEN

Medio November 1983 stuitten enkele grondwerkers, die in opdracht van de Gemeente Rhenen een stuk uiterwaarde, gelegen ten Westen van de Veerweg, egaliseerden, op een bijzonder interessante oudheidkundige vondst. Men bleek hierbij namelijk de resten van een put en een oude tegelvloer blootgelegd te hebben, die naar alle waarschijnlijkheid hebben toebehoord aan heteeuwenoude veerhuis van Rhenen. Dank zij de bijzondere medewerking van de Gemeente Rhenen bestaat er ruime gelegenheid tot verder onderzoek naar deze resten.

Wegens gebrek aan vakkundige steun van officiële instanties, die met voortdurend personeels- en geldgebrek te kampen hebben, werd gedurende vele dagen door een aantal vrijwilligers, meest leden van de Historische Vereniging Oudheidkamer voor Rhenen en Omstreken, een aanvang gemaakt met het onderzoek van een oppervlak van enkele honderden vierkante meters kale kleigrond. Schrijver dezes heeft zich over de put mogen ontfemen. Het was een ovale waterput, van binnen geheel bekleed met bakstenen, de diameter bedroeg 100 x 130 cm, de diepte bleek uiteindelijk 3,90 m te bedragen. Nadat ruim 3 m puinlaag gemengd met aarde was verwijderd, kwam, naast puin ook meer zand en een grote hoeveelheid scherven tevoorschijn. Met behulp van een geleend aggregaat en een klokpomp werd het snel binenstromende kwel- of grondwater continu weggepompt. Hoewel over de schervenvondsten, ook die in het terrein gevonden, later nog uitvoeriger zal worden gepubliceerd, kan hier over de vondsten uit de put voorlopig het volgende worden medegedeeld. In het algemeen betrof het vrij laat aardewerk (18e en 19e eeuws), scherven van kannen en kommen, veel scherven van geglazuurde borden, kleine kommetjes porcelein, zeer weinig glaswerk, voorts veel pijpekoppen en -steeltjes (één steeltje met de inscriptie Veenendaal). Onder het hoofd diversen valt een geheel gave deksel van een koperen kan of ketel, een houten borstel, een restant van een vork en een houten bal met metalen pennen in de drie loodrechte richtingen, vermoedelijk een kaats- of klootspel bal.

Toen de bodem nagenoeg uitsluitend nog zand bleek te bevatten kwam er plotseling met een onderaardse stroom veel zeer fijn zand uit een van de voegen tevoorschijn waardoor de pomp verstopt raakte en waarop besloten werd het onderzoek van de nu vrijwel leeggehaalde put te staken. Gezien het vrij jonge

aardewerk vermoeden wij dat er nog een andere, oudere put in de omgeving aanwezig zou kunnen zijn. De grote hoeveelheid scherven, zowel in de put maar vooral ook in de met "keuken" door ons aangeduide deel van de opgraving, wijst ongetwijfeld op de aanwezigheid van een gelagkamer en misschien ook wel op een eenvoudige herberg, behoord hebbend bij het oude veerhuis.

Op grond van beschrijvingen op een tweetal kaarten, uit 1602 en 1603 van de hand van de Utrechtse landmeter Marcelis van Oort, aanwezig in het Oudarchief te Rhenen ¹⁾ en met behulp van de beschrijving in de publicatie van W. van Iterson over de Geschiedenis van het Pontveer te Rhenen ²⁾ werd het duidelijk dat wij hier te maken hadden met de resten van het oude veerhuis. Omdat in het oud-Nederlandse handschrift uit die tijd vaak geen onderscheid bestond tussen de v en de w, werd aanvankelijk uit de beschrijving bij de kaart opgemaakt, dat het hier het "weeshuys" betrof.

Het zal de lezer genoegzaam bekend zijn, dat de Mars, aan de overzijde van de Rijn in de Betuwe gelegen, eens Utrechts grondgebied was en tot de Vrijheid van de Stad Rhenen behoorde (zie het boek ³⁾ ABR afb. 1). Vroeger bezaten de Kerk, de Diakonie en het Gast- en Weeshuis van Rhenen veel grond en boerderijen in deze Mars. Het zou hier te ver voeren, meer op details in te gaan, het zij genoeg te vermelden, dat de hoofdstroom van de Rijn vroeger onder Rhenen een grote boog Zuidwaards maakte en wel om het gebied heen, dat toen Marsch en nu nog Mars heet. De stad Rhenen heeft toen hooguit aan een nevenarm van de Rijn gelegen. Kort na het begin van de 13^e eeuw moet de Rijn zijn bedding hebben verlegd naar de huidige situatie. Van Iterson geeft in zijn uitgebreide studie veel informatie over de topografische veranderingen en bezitswisselingen in het gebied rond de Mars.

De oudste bronnen van het Rhenense veer gaan terug tot 1350. Van Iterson noemt de naam van Aelbrecht van Hemerten, die een veerschip exploiteerde maar het eigendom berustte bij de Heren van Abcoude. De exploitatie bleef in de familie, want in 1408 wordt het veer door Willem van Hemerten en in 1416 door zijn zoon Jan Bor van Hemerten geëxploiteerd. Het eigendom van het veer gaat in 1462 over op het Karthuizer klooster Nieuwlicht bij Utrecht, die het in 1463 overdroeg aan bisschop David van Bourgondië, waarbij de Karthuizers het veer in leen hebben behouden. Tot de eerste pachters ervan behoorden toen Henric Mom en Willem de Bruyn.

In 1528, toen vrijwel alle Utrechtse kerkelijke goederen overgingen naar Karel V, behielden de Karthuizers het leen over het veer, waarvan de eigendom in 1581, na de afzwering van Philips II, overging naar de Staten van Utrecht. De eeuwigdurende erfpacht van het veer ging in 1665 over op de stad Rhenen (later de gemeente Rhenen) hetgeen, met uitzondering van de Franse tijd, tot aan de opheffing van het veer in 1957 heeft voortgeduurd.

Het oude veer is aanvankelijk geen gierpont geweest, dit systeem is pas einde 16^e eeuw uitgevonden. We moeten ons het oude veer voorstellen als een bootje, zoals op de vele schilderijen van Jan van Goyen (rond 1650) afgebeeld (zie ABR ³) afb. 65). Het wordt uit de prenten en tekeningen niet duidelijk, wanneer het veer gebruik gaat maken van een kabel of ketting. Wij moeten ons hierbij wel realiseren, dat de stroom in de Rijn en de hoogte van het waterpeil vroeger veel geringer waren dan tegenwoordig (vóór de kanalisatie).

Het Rhenense veer is overigens niet het enige geweest in deze contreien. Van ouder datum was zelfs het iets Westelijker gelegen veer van Remmerden naar het Betuwse Veerhusen. Vermoedelijk door verzanding is deze veerdienst gestaakt tussen 1378 en 1465.

Het veerrecht van het Rhenense veer heeft zich uitgestrekt vanaf het nu nog steeds bestaande veer van Heusden (=Opheusden) in de Valkenaarswaard (= Blauwe Kamer) tot aan Veerhusen. In een later stuk wordt gesproken over de "Kleyse Spees", een boerderij "de Spees" gelegen in de Klei (de Betuwe) bij Opheusden.

Volgens Van Iterson moet het veer ca. 1600 door de stad Rhenen zijn gepacht en verder onderverpacht voor 160 guldens van 20 stuivers het stuk. Dit zou de aanleiding geweest kunnen zijn voor het vervaardigen van de kaart van 1603 door Marcelis van Oort, want eigenaar was toen nog steeds het Karthuizer Klooster. Wij vonden in de uitzetcedullen van het haardstedegeld (een soort onroerend goed of personele belasting op bewoonde huizen en gebouwen) van Rhenen (betreffende de 17^e eeuw slechts aanwezig over 1606 en 1665) over 1665: "huys en haardstedegeld van het veerhuys, Eygenaar de Cathuyzers en Dirck Geurtsz bruycker 2 Gulden". Dirck Geurtsz was dus de feitelijke huurder van het veer. In hetzelfde jaar 1665 heeft de Rhenense stadsregering het veer in eeuwigdurende erfpacht verkregen. In een overzicht over de jaren 1704-1709 vinden wij dat de stad eigenaar en Steven Vonck de

"bruycker" is, haardstedegeld 2 gulden en 3 stuivers.

De eerstvolgende opgave van het haardstedegeld vinden wij dan over 1720, waarbij als eerste op de lijst voorkomt: "De stad, Eigenaar vant Veerhuijs: huijs en haerdstedegeld 6-/-/- (dus 6 gulden). Over de jaren 1721 tot 1728 is nog steeds of weer Steven Vonck (van Lienden) de "bruijcker". In 1729 was dit Gobel Vink en van 1742 t/m 1763 Johannes (van) Vastrik, nog steeds voor 6 gulden haardstedegeld per jaar. Dan, in 1765, is de stad voor het eerst "eigenaar" en "bruijcker" tegelijk en dit duurt voort tot en met 1805. In 1806, het laatste jaar waarvan de cedullen van het haardstedegeld aanwezig zijn, (hierna afgeschaft ?) is er sprake van het Departement Utrecht (Napoleontische tijd !), de lasten bedragen nu slechts 4 gulden en 5 stuivers.¹¹⁾

Vemoedelijk was de "bruijcker" een pachter, en deed vanaf 1765 de stad het verpachten in eigen beheer, want schrijver dezes is in het bezit van een pamflet, waarin wordt aangekondigd dat op 1 Mei 1781 een "PUBLIQUE VERPACTING van het VEER over de Riviere de RYN voor den tijd van 12 aan een volgende Jaaren" zou geschieden.

De reeds genoemde Steven Vonck kwamen wij in dit verband ook tegen in het Kerkelijk Archief van Rhenen: "Nogh betaald aan Steven Vonck van Lienden Vheerman tot Rhenen voor een jaar vheerloon, over desen jaere xvij^c en aghtien 1 Gulden en 10 stuivers". Ook over het erop volgende jaar 1719 staat dezelfde post vermeld⁴⁾. De familie Vonck van Lienden heeft in de 17^e en 18^e eeuw diverse burgemeesters, schepenen en raden ten behoeve van het Rhenense stadsbestuur voortgebracht, zie ook Belonje⁵⁾.

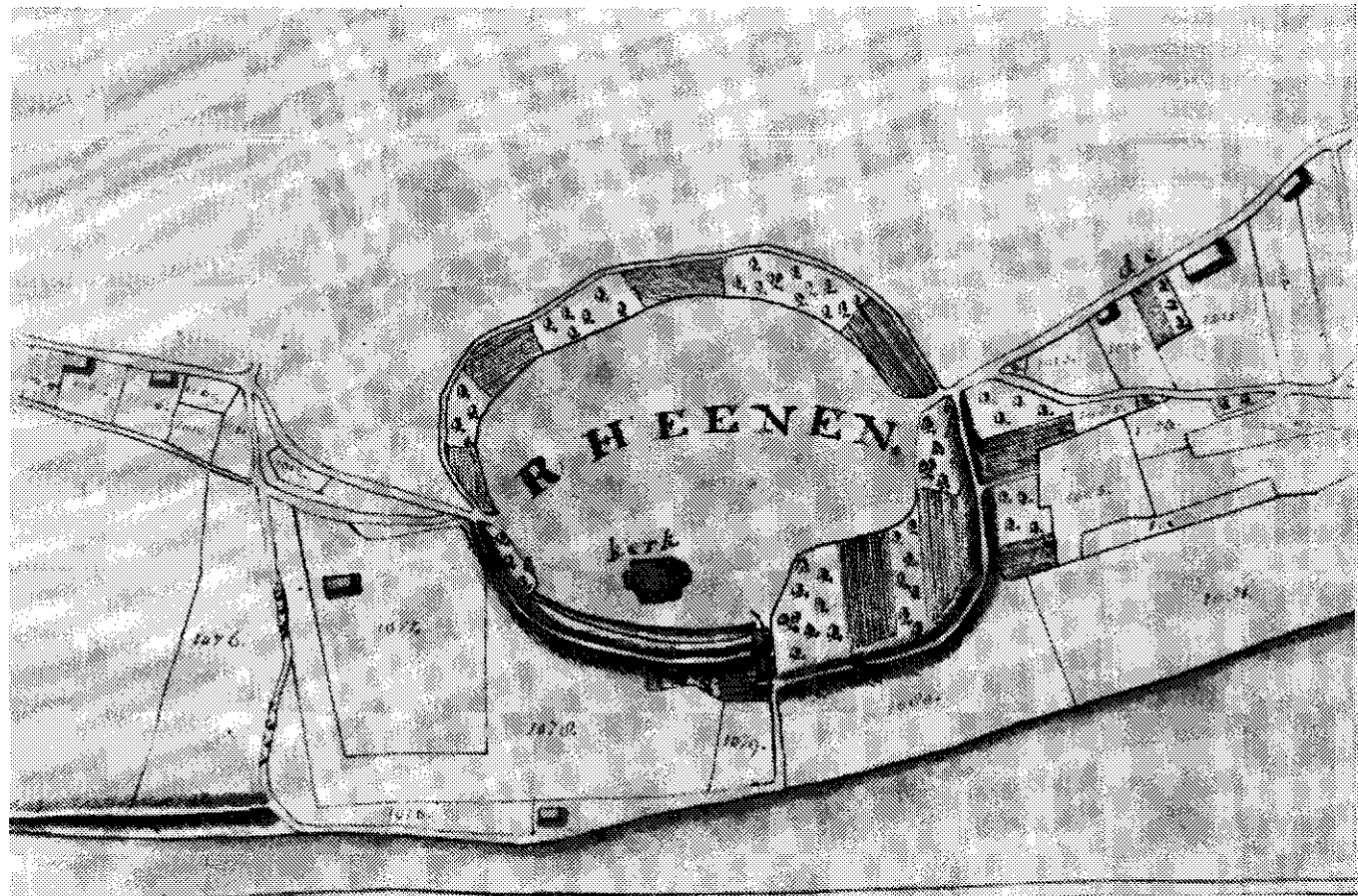
De erfpacht, welke door de stad Rhenen in 1665 werd aangegaan blijkt voor het laatst in 1806 te zijn betaald aan het Karthuizer klooster. Na de Franse tijd moest rente worden betaald aan de rentmeester der Domeinen maar in 1842 werd de erfpacht afgekocht waardoor de inmiddels 'gemeente' geheten stad Rhenen juridisch eigenaar werd van het veer. Toen, na de bouw van de nieuwe verkeersbrug over de Rijn het veer in 1957 werd opgeheven, heeft dit veer dus meer dan 6 eeuwen haar nuttige functie vervuld.

Waar heeft het gelegen? Wij moeten hierbij onderscheid maken tussen het veer zelf en het veerhuis. Bij de opheffing van het veer in 1957 liep het veer vanaf de veerstoept, aan het einde van de (huidige) veerweg, bij het nog steeds bestaande veerhuis (zie ABR³⁾ afb. 683, 693). Het veer, het veerhuis en

de veerstoept hebben vroeger ongeveer 300 meter meer naar het Westen gelegen (tegenover het huidige Paardeveld), zoals door Van Iterson aannemelijk werd gemaakt. In verband met problemen, zoals aanslibbing en stroomveranderingen moet het veer omstreeks 1670 300 meter naar het Oosten verplaatst zijn, naar de plaats waar heden ten dage nog de veerstoept en het veerhuis gelegen zijn. Op de prent van Doesburgh (ABR³), afb. 2) uit ca. 1695 zien wij dan ook het veer op de nieuwe locatie weergegeven.

Het veerhuis intussen heeft nog ruim 100 jaar op de oude plek gestaan. Deze oude plek zien wij voor het eerst op de bekende kaart (ca. 1558) van Rhenen en nabije omgeving door Jacob van Deventer (zie ABR³) afb. 8). Het staat vast, dat Van Deventer zijn karteringen zeer nauwkeurig heeft uitgevoerd ⁶⁾. Bij zeer recent onderzoek is gebleken, dat zijn plattegronden, geprojecteerd over in moderne tijden vervaardigde plattegronden, slechts zeer geringe verschillen in nauwkeurigheid vertonen ⁷⁾. Op de plattegrond van Van Deventer is het veerhuis naar alle waarschijnlijkheid het gebouw, ten Westen van de stad, aan de Rijn gelegen, daar waar een drietal weggedeelten bij elkaar komen. Naast de reeds door Van Iterson gereproduceerde kaart van Marcelis van Oort van 1603, geeft ook diens kaart van 1602 een aanduiding van het veerhuis. Deze kaart is bij dit artikel gevoegd. Ook staat, naar wij vermoeden, het veerhuis weergegeven op de plattegrond van Rhenen van ca. 1740 (zie ABR³) afb. 9) geheel aan de linkerzijde. De veerweg loopt hier eerst in Zuidelijke, daarna in Oostelijke richting.

Overigens zijn er helaas geen gedetailleerde kaarten bekend, waarop het veerhuis staat afgebeeld. Van Iterson concludeerde aan de hand van een kadastrale kaart uit 1830, dat het oude veerhuis kennelijk vóór 1830 moet zijn afgebroken. Wij hebben een nog vroegere, pre-kadastrale kaart gevonden uit het jaar 1811 ⁸⁾, waarop de oude, oorspronkelijke veerweg nog staat aangegeven, het veerhuis, dat op perceel 1076 moet hebben gelegen, was toen reeds niet meer aanwezig. Ook op de kadastrale kaart van 1819 ⁸⁾ is de oude veerweg nog te vinden, lopend naar een nieuw veerhuisje of -hutje. Tot slot vonden wij op de z.g. Rivierenkaart 1:10.000 van Goudriaan, in de tweede herziene editie van 1916 (maar niet op de eerste editie van 1838), een aanduiding van een deel van de oude veerweg, eindigend bij een verhoging in de uiterwaarde, op welke verhoging het veerhuis gestaan moet hebben. Een fragment van deze kaart is hierbij, op ware grootte, weergegeven. Het is

Fragment van de pre-kadastrale kaart van de Gemeente Rhenen, 1811

bekend, dat de nieuwe veerweg in 1833 door de Koningswei werd aangelegd. Het voorlaatste veerhuis, dat in 1944/45 werd verwoest, werd in 1850 aanbesteed ²⁾).

Hoe heeft het veerhuis er uit gezien? Uit een stadsrekening is bekend, dat als gevolg van de schade, in 1672 door de Fransen toegebracht, voor het herstel van het veerhuis een bedrag van 221 gulden en voor de wederopbouw van de erbij behorende schuur 495 gulden moesten worden gevoteerd ¹⁰⁾. Het is merkwaardig dat, terwijl Rhenen toch in de loop der eeuwen van alle kanten door vele kunstenaars getekend en geschilderd is, wij niet over een duidelijke afbeelding van het veerhuis beschikken. Wel is op enkele tekeningen en gravures na goed zoeken iets van het veerhuis te zien, maar duidelijk zijn ze geen van alle. In dit verband verwijzen wij naar de tekening van Rhenen, gezien vanaf de overzijde van de Rijn door C.Pronk (ABR²) afb. 125) die anno 1729 het veerhuis uiterst links op een tekening zette, voorts naar Jan de Beijer, die in 1745 van hetzelfde punt uit een tekening maakte, (ABR²) afb. 125) welke door J.C.Philips in gravure werd gebracht (ABR²) afb. 124) en naar De Beijer's tekening, 5 jaar later vanaf de Galgenberg (ABR²) afb. 139, vlak boven de staande jager) terwijl ook Th.C.Schutter (ABR²) afb. 141) in 1752 op dezelfde plek een tamelijk groot gebouw tekende. Het is van De Beijer bekend, dat hij altijd zeer natuurgetrouw tekende.

Helaas moeten wij ons met deze nogal vage tekeningen (voorlopig?) tevreden stellen. Laten wij deze vage gegevens eens

1602

1603

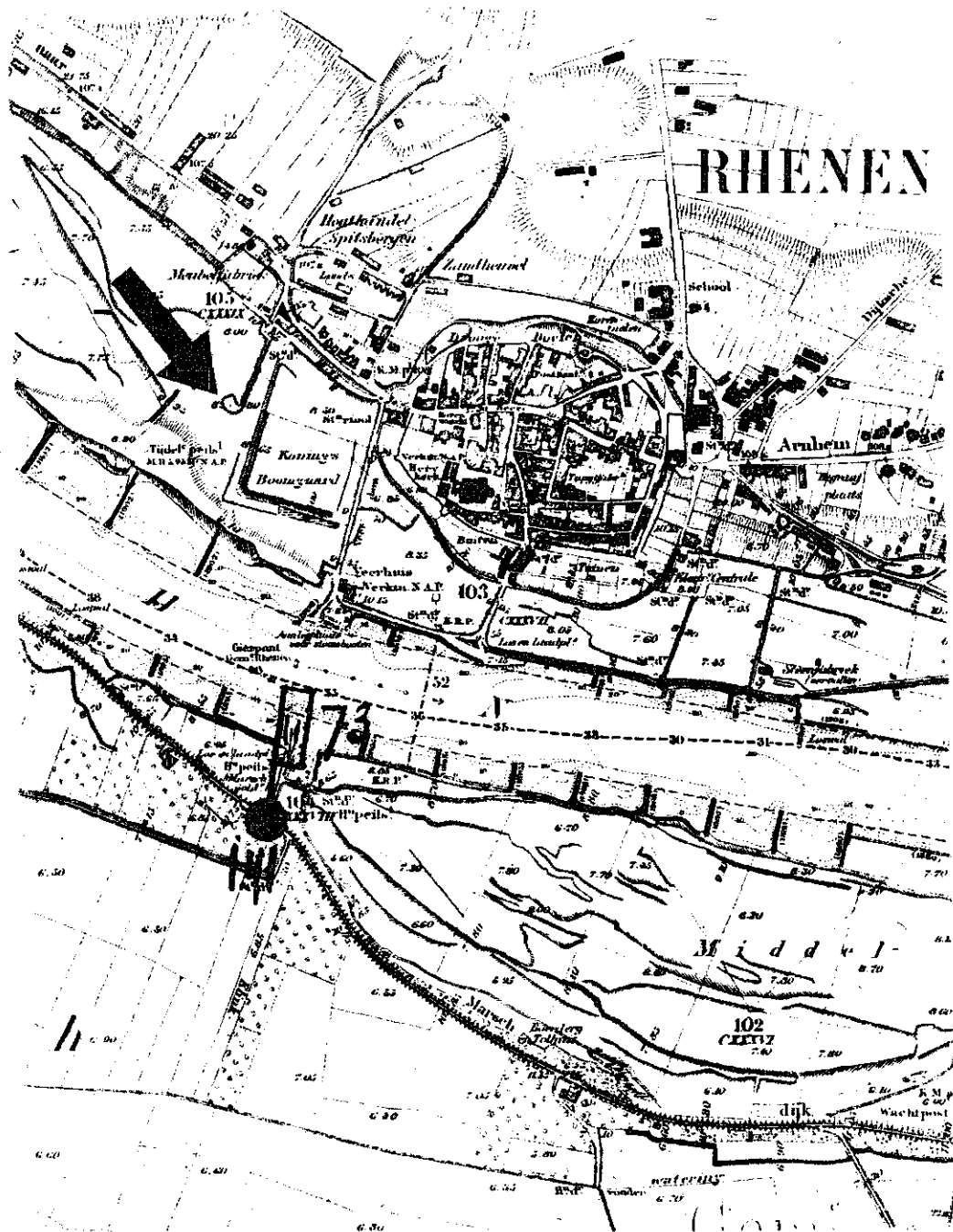
1729, vanuit
het Zuiden

1745, vanuit
het Zuiden

1750, vanuit
het Noordwesten

Fragment van de Rivierenkaart 1:10.000, de z.g. Goudriaan kaart, in de tweede herziene editie van 1916. Ware grootte. Let op de pijl.

de revue passeren. De oudste schetsen vinden wij op de kaarten van de landmeter M. van Oort van 1602 en 1603. Dan volgen er twee vage, vrijwel identieke aanduidingen van Pronk uit 1729 en twee nagenoeg identieke (maar van Pronk afwijkende) tekeningen van Jan de Beijer (1745 en 1747) en tenslotte de tekening van hem vanaf de Galgenberg (1750).

Zou de tekening van Verrijk (ABR²) afb. 171), het gezicht op de Molle toorn, misschien een vrije impressie kunnen zijn van het veerhuis? Deze tekening is vermoedelijk een geromantiseerde, gefantaseerde versie van de werkelijkheid, omdat deze situatie, als deze al in Rhenen zou zijn getekend, in feite rondom Rhenen nergens thuis te brengen is. Met veel fantasie zou de rechts afgebeelde toren, de toltoren in de Zuidelijke stadsmuur kunnen zijn en de tekening moet dan gemaakt zijn, kijkend in Westelijke richting, in de richting van het veerhuis. Het blijft echter een zeer speculatieve veronderstelling.

De vraag doet zich voor, of het niet merkwaardig is, dat zo'n belangrijk gebouw midden in een uiterwaarde stond, die bij het minst geringste hoog water onderloopt. Hierbij moeten wij bedenken, dat het beeld van de grote rivieren er in die tijd heel wat anders uit zag dan vandaag. In de 17^e en 18^e eeuw lagen er in de Rijn vele zandbanken en het is bijvoorbeeld bekend, dat de legers van Lodewijk XIV in het rampjaar 1672 te voet en te paard de Rijn over konden steken. Vooral in de 17^e eeuw voerde de Rijn zeer weinig water af en gebeurde het wel meer, dat 95 % van het Rijnwater, komende vanuit Duitsland, via de Waal wegstroomde waardoor de Nederrijn en de IJssel opdroogden. Hier kwam verbetering in toen van 1707 tot 1708 het Pannerdens Kanaal werd gegraven waardoor een grote verandering in de waterverdeling optrad. Na enkele andere werken is de verdeling tegenwoordig ongeveer 6/9 via de Waal, 2/9 via de Nederrijn en 1/9 via de IJssel. Wel is het zo, dat sinds deze wijzigingen de grote Rijnoverstromingen uit de 18^e en 19^e eeuw plaats hebben kunnen vinden.

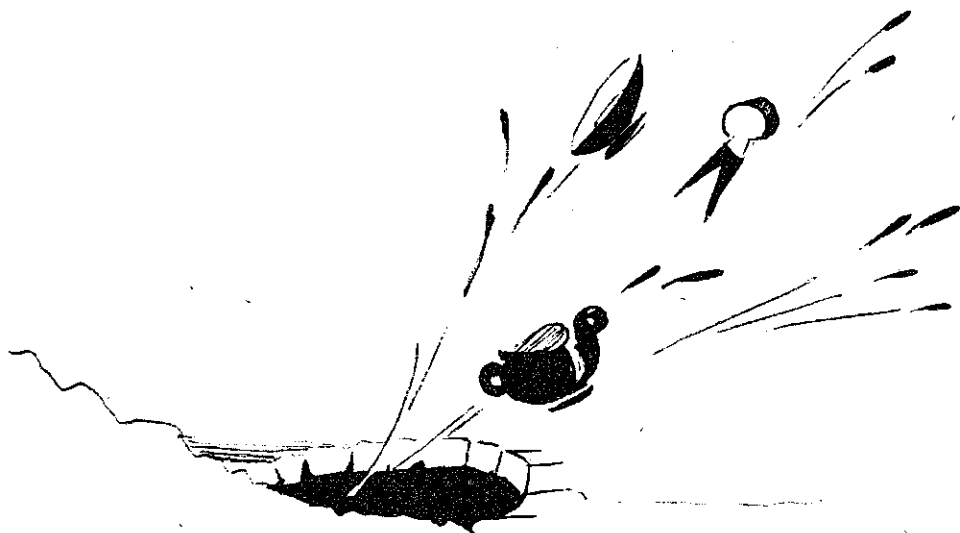
Het onderzoek naar de resten van het veerhuis is nog in volle gang. Dank zij de medewerking van een aantal leden van de Archeologische Werkgroep Nederland (afd. "Arnhem") wordt er nu, begin Maart, met vereende krachten gezocht naar de contouren van dit gebouw. Reeds is bekend dat er diverse bouwstadia aan te wijzen zijn. Wij hopen dat er binnenkort nog meer aan het licht komt van dit gebouw, dat in de loop der eeuwen een belangrijke rol heeft vervuld in de economische

ontwikkeling van Rhenen, vooral voor wat betreft het handels-
verkeer met de Betuwe.

H.P.Deys

Literatuur:

1. Oudarchief Rhenen, Inv. 839 en 120.
2. W.van Iterson, "De Geschiedenis van het Pontveer te Rhenen", Jaarboekje van Oud-Utrecht, 1953 p. 58.
3. H.P.Deys, "Achter Berg en Rijn. Over boeren, burgers en buitenlui te Rhenen", Rhenen 1981.
4. Archief Ned. Herv. Gemeente Rhenen, voorl inv. 17.
5. J.Belonje, "Een oud woonhuis te Rhenen", Maandblad Oud-Utrecht 56 (12) 246 (1983).
6. C.Koeman, "Geschiedenis van de Kartografie van Nederland" Alphen aan den Rijn, 1983 p. 118 e.v.
7. G.van Herwijnen et al, "Historische Stedenatlas van Nederland", afl. 1 Haarlem, afl. 2 Amersfoort, Delft 1982.
8. Topografische Atlas, Rijksarchief Utrecht, Inv. 136-1.
9. ibid. Inv. 136-3.
10. Oudarchief Rhenen, Inv. 120
11. Oudarchief Rhenen, Inv. 275-277 en 536.

JAN VAN ARKEL, BISSCHOP EN SOLDAAT

In Rhenen is een straat naar deze spruit uit het Arkelse geslacht genoemd. De goederen van de familie bestonden uit een verzameling bezittingen die over een vrij uitgestrekt gebied verspreid lagen met Gorkum als de voornaamste stad. De begrenzing in het noorden lag ongeveer bij de Merwede, in het zuiden bij de Lek. Plaatsen als Leerdam, Heukelom, Asperen en Zoelen lagen in dit gebied. De heren van Arkel waren leenman voor de graven van Holland, van de bisschoppen van Utrecht en de hertogen van Gelre en Brabant, zodat ze a.h.w. het "draaipunt" in de toenmalige politiek vormden. De opeenvolgende heersers over dit gebied waren afwisselend verbonden met Holland, Utrecht of Gelre, maar waren toch het meest "Hollands" gericht, vooral toen de Hoekse en Kabeljauwse twisten deze streken teisterden.

De afkomst van bisschop Jan heeft zijn geschiedschrijvers nogal wat problemen opgeleverd. De naam "Jan" werd door vele Arkels gedragen. Daarbij kwam nog dat verschillende historici een verschillende telling aanhielden en dat Jan III bij de een "de derde" betekende en bij de ander "de twaalfde of dertiende". Op de duur is een theorie op goede gronden als juist geaccepteerd: De latere bisschop is evenals zijn broer Robert van Arkel een zoon van Jan III en Cunigonde van Virnenburg.

Over zijn jeugd is weinig bekend, hij is waarschijnlijk in 1314 geboren en door zijn moeder opgevoed. Reeds jong toonde hij belangstelling voor studie en heeft hij waarschijnlijk aan de Sorbonne te Parijs gestudeerd. De toenmalige Paus maakte hem op 20-jarige leeftijd kannunik van de Dom en later van de St. Salvator. Aan deze benoemingen waren prebendes (financiële emolumenten) verbonden. Toen in 1340 Jan van Diest, een uiterst zwak wereldlijk bestuurder, stierf, werd Jan met steun van de Gelderse hertog en Reinoud II, de Hollandse graaf (Willem IV) bisschopskandidaat. Er was nog wel een andere gegadigde, maar paus Clemens VI koos voor Jan van Arkel. De paus vertoefde in Avignon waar Jan hem persoonlijk opzocht en hij zelf een woning had.

Degenen, die in hem een willig werktuig in hun handen hadden gezien, kwamen bedrogen uit. Holland b.v. meende dat hij geheel aan de leiband van de graaf zou lopen, de paus dat hij in wereldlijk opzicht tegen de Duitse keizer Lodewijk zou zijn en in Utrecht zelf hoopten de kannuniken dat ze meer macht zouden kunnen uitoefenen. Het liep allemaal anders: Jan van Arkel stelde zich onafhankelijk op en probeerde vòòr alles de economische toestand waarin hijzelf en het bisdom verkeerde in orde te brengen. Hij vertoefde daartoe veel in het buitenland, hetzij om de te hoge levenskosten te drukken, hetzij om geldleningen te verkrijgen. Met zijn Utrechtse burgers raakte hij in de beginne op goede voet door al hun privileges te bevestigen, ofschoon de grote macht van de gilden een voortdurende strijd voorspelde. Een andere moeilijkheid voor de nieuwe bisschop lag in het feit, dat de edelen in het bisdom, oorspronkelijk voortgekomen uit de ministralen oftewel dienstknechten en begiftigd met een leengoed, zich als vrije bezitters waren gaan beschouwen en zich rechten hadden aangemeten die alleen de leenheer toekwamen.

Deze edelen voelden zich op hun kastelen vaak heer en meester en trokken zich van hun plichten jegens hun heer dikwijls weinig aan. De heren van IJsselstein, Montfoort, Vianen en Culemborg gedroegen zich als zodanig. Zij zochten voor hun machtstreven steun bij anderen en vonden die dan bij de graaf van Holland of de hertog van Gelre. In het Oversticht (Overijssel, Drente en Groningen) was zulk een figuur b.v. de heer van Voorst. Gedurende zijn gehele tijd als bisschop van Utrecht heeft Jan van Arkel deze machtsstrijd moeten voeren en is er vrijwel in geslaagd zich te handhaven. In de stad Utrecht zelf waren het de gilden die van zich afbeten, vooral als er weer eens om geld werd gevraagd. In die gevallen wisten ze steeds nieuwe voorrechten af te dwingen. Bekend is b.v. de keer dat Jan van Arkel zijn recht op de gruit (de verschillende kruiden die gebruikt werden bij het bierbrouwen, later vervangen door hop) aan de stad voor vele jaren moest verpanden. Het was voornamelijk de schuld van zijn onbekwame en verkwistende voorganger Jan van Diest als bisschop, dat de financiën dusdanig in het slop zaten.

Maar niet alleen het Nedersticht gaf moeilijkheden, het Oversticht was met de steden Deventer, Kampen en Zwolle zorgenkinders voor de bisschop: Ze wensten zijn steun maar streefden voortdurend naar meer eigen macht, ze werden daarbij toch weer vaak gesteund door bisschop Jan.

Voor Rhenen is Jan van Arkel belangrijk geweest doordat hij, volgens overlevering, de stad met muren omringde. Dat laatste bleek nodig omdat én Gelre én Holland voortdurend deze zuidoosthoek van het bisdom bedreigden. Rhenen kreeg zo in 1346 stenen muren, de stad zal voordien al wel een verdedigbare palissade (kring van houten palen) om zich heen hebben gehad. Het aanbrengen van de stenen muur verliep vrij snel: Men begon op 13 mei 1346 te bouwen en was het volgende jaar klaar, wel een prestatie. Het geld voor de muur verkreeg de bisschop door "De Horst" te verpanden aan de heer van Culemborg.

Het stadje kreeg hierdoor een behoorlijke "bevestiging" die in de volgende eeuwen vaak dienst heeft moeten doen en waarvan we de nu gerestaureerde resten nog kunnen zien.

Dat Jan van Arkel, naast geestelijk heer, ook wereldlijk van zich deed spreken is uit het bovenstaande wel duidelijk. Bekend is dat hij tochten naar Pruisen maakte en deel nam aan het Friese avontuur van graaf Willem IV, waarbij deze bij Warns in 1345 sneuvelde. Bisschop Jan had zich echter toen al van de vloot teruggetrokken, omdat er onrust in de stad Utrecht heerste. Zijn bekendste wapenfeit is de verovering van het roofofslot "De Voorst" bij Zwolle.

De Hanzesteden Deventer, Zwolle en Kampen hadden van de heer van Voorst veel te lijden, hun handel liep terug en de bisschop besloot deze ontrouwe vazal voorgoed het zwijgen op te leggen door de verwoesting van zijn kasteel. In 1362 werd met groot materiaal en met hulp van bovengenoemde steden het beleg van het kasteel begonnen, dat 15 weken zou duren. "De Voorst" stond als onneembaar bekend, het was dan ook een geduchte sterkte: Muren van 80 voet hoog en 12 voet dik, het geheel omgeven door twee grachten.

De bisschop leidde zelf de aanval met behulp van veel toen gebruikelijk materiaal als blijden, stormkatten en springgalen. De stad Zwolle leverde 4 enorme blijden, slingerapparaten om stenen, kogels maar ook drek en vuil binnen de muren te werpen. In Zwolle heet een plein in die stad nog de "Blijmarkt" als herinnering aan dit beleg. Het slot

werd tenslotte met de grond gelijk gemaakt, de stenen werden gebruikt voor kerkebouw binnen Zwolle, terwijl ook Kampen zijn deel kreeg, o.a. een zware, met ijzer beklede deur.

In 1364 wordt Jan van Arkel door de Paus naar Luik overgeplaatst, Utrecht in heel wat beter financiële toestand achterlatend dan hoe hij het had aangetroffen.

J. Combrink

Lektuur:

Dr. C.A. Rutgers, Jan van Arkel, bisschop van Utrecht

Dr. C.A. Rutgers, De Utrechtse bisschop in de middeleeuwen

Dr. C.A. van Kalveen, Het bestuur van bisschop en staten van het Nedersticht, Oversticht en Drenthe, 1483-1520

WAAR BLIJFT DE VROEG-MIDDELEEUWSE BEWONING?

Eind november van dit jaar kregen we de gelegenheid iets meer te weten te komen over de bewoningsresten te Rhenen, direkt tegen de kerktuin aan. Terwille van rioleringswerkzaamheden werden diepe sleuven gegraven aan de oost- en noordzijde van de kerk. Hierbij werd het mysterie van Rhenen weer actueel: Waar hebben de mensen in de vroege Middeleeuwen, van 400 - 800 n. Chr., gewoond? Hun grafveld is aan de voet van de Donderberg gevonden. Ergens werd een Mérovingische pot gevonden bij de restauratie van de kerk. Maar.... de sporen van hun houten woningen en huishoudelijk gerei zijn nog niet ontdekt.

Rioleringswerken te volgen vergt uithoudingsvermogen en geduld. Bij m'n aankomst bleek er reeds een groot blok natuursteen te zijn gevonden, iets ten zuiden van het Raadhuis, een flinke prestatie uit de ijstijd. Van zuid naar noordwest beschreven vonden we in het stort, om met het oudste te beginnen: 3 Romeinse wandscherfjes, waarvan één het glanzende Terra sigillata was, maar o zo klein. Het Romeins is rond Rhenen vroeg of laat doorgedrongen, wat niet te verwonderen is met de Betuwe tegenover zich.

Voorts vonden we 6 gele Pingsdorf scherven (oranje-rood beschilderd) uit de 11e - 12e eeuw, enkele interessant gekleurde en verschaalde (klei met grint gemagerd) kogelpot scherven, natuurlijk Jacoba-kan scherven en een stukje bazaltlava-molensteen, een uitzondering tot nu toe. Onder de 40 kogelpotscherven is er één vroeg-middeleeuwse, meen ik. Overal verscheen het grijze aardewerk (12e - 14e eeuw), alsook het langdurig gebruikte bruin geglaazuurde. Ter hoogte van het Raadhuis werd langs een oude muur op gegraven. Deze werd iets noordelijker schuin afgesneden (steenmaat 29-14:8). Natuurlijk bevatten de putwanden meer gegevens, maar die werden gelaten voor wat het was, om de werkzaamheden niet te verstoren.

De stadsarcheoloog uit Den Bosch, die de scherven vluchtig zag, werd enthousiast over de aanwezigheid van een grijze hals- en randscherf van Elmpt aardewerk. Dit type bleek in de provincie Utrecht nog niet gevonden te zijn, wel in Oosterbeek. De werklui genoten pas zichtbaar toen er, direkt onder het wegdek, een massagraf aangesneden werd dat tot op een diepte van ongeveer 2 meter reikte. Eind 18e eeuw heeft men de kerkgraven opgeruimd en buiten de muren gebracht. Welke psycholoog maakt eens een studie over de gevoelens die in de mens omgaan wanneer hij menselijke skeletten vindt: een mengeling van eerbied en superioriteitsgevoel....! Voor velen wordt pas dan het bestaan van mensen vòòr ons tijdperk, reëel! Onder het massagraf werd een klein brandspoor zichtbaar, dat crematiepoeder en een kapseltje van een kies bevatte (het harde bestanddeel van een mensenkies). Weer een vraagteken op de lijst, want er was geen nadere aanduiding. Aan de noordzijde bevond zich tot op een diepte van 2 m. een afvalkuil met grijs aardewerk. Toen de riolen met de schop toegedekt werden vlogen de scherven rond. Wanneer het waar is, wat men vaak veronderstelt, dat de Franken hier gewoond hebben vòòr het jaar 1000, dan zou deze bewoning nog onder deze twee meter onder het maaiveld kunnen liggen. Voor ons is het voorlopig: Blijf zitten waar je zit...! Misschien hebben de nonnen in de middeleeuwen meer over deze kwestie geweten dan wij nu. Zij groeven hun gang van het klooster naar de kerk!

Lot Delfin-van Mourik
Broekman

OUDE WOONHUIZEN AAN DE WEVERSTRAAT

Zoals velen van de lezers -veelal ingezetenen van Rhenen- zullen weten heeft Rhenen een turbulente geschiedenis gehad, met name in de laatste wereldoorlog.

Als stadje was Rhenen niet zo belangrijk: In de middeleeuwen had het als ommuurde vesting-grensstad van het bisdom Utrecht vorm gekregen. Daardoor heeft Rhenen een bescheiden stedenbouwkundige ontwikkeling gehad die, naast agrarische aspecten, een kleinstedelijk karakter te zien gaf. Dit stedelijke karakter is zeer goed waar te nemen op de vele prenten en foto's gewijd aan de binnenstad in het boek "Achter Berg en Rijn" van de hr. Deys.

Zou de tweede wereldoorlog aan Rhenen voorbijgegaan zijn, dan zou zonder enige twijfel Rhenen's binnenstad naar de huidige normen en inzichten in aanmerking gekomen zijn om in de lijst van Beschermden Stads- en Dorpsgezichten opgenomen te worden. Doch de oorlog heeft fors toegeslagen. Veel was er in de binnenstad verwoest, hoewel de grote monumenten als Cuneratoren en -kerk, het Oude Raadhuis en de molen behouden bleven, zij het meer of minder beschadigd. Van de kleinere oude gebouwen, zoals woonhuizen, was met name aan de Herenstraat en de Fred. van de Palts-hof, weinig meer over. En dat weinige is na de oorlog stillekens aan verdwenen. Gedacht moet worden aan de beschadigde Gasthuiskapel, de Waag en het hiernaast liggende pand van Oosterhof. Ook een tweetal waardevolle panden aan de Rijnstraat - het oude Huis met de Klopper en het naastliggende pand - zijn met de bouw van de brandweerkazerne verdwenen.

Toch resten er nog een viertal op zich zeer waardevolle oude woonhuizen, die oorlog en naoorlogse vernieuwingsactiviteiten doorstaan hebben! Toen in de zestiger jaren een Monumentenlijst door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werd samengesteld, waren o.a. de Waag en de Gasthuiskapel reeds verdwenen, doch de bedoelde huisjes Weverstraat 31 t/m 37 zijn toen om zéér onbegrijpelijke redenen niet opgenomen! Bij het recent uitgevoerde voorlopige onderzoek blijkt nr. 33 - nu het minst spectaculair - het oudste huisje van deze vier te zijn, waarschijnlijk uit het begin van de 16e eeuw. Weverstraat nr. 31 en de nrs. 35 en 37 zijn hierna gebouwd in de loop van de 17e en 18e eeuw.

Intussen is begin 1981 de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o. weer tot leven gewekt. Binnen het bestuur kregen kort hierna de huisjes aan de Weverstraat de nodige aandacht. Begin 1982 heeft het bestuur contact gezocht met de voor dit project samenwerkende architecten Mazzola en Zweers om door hen een plan tot renovatie te laten maken. Nadat in overleg met de toermalige wethouder enige randvoorwaarden besproken zijn, gingen beide heren aan het werk. Na veel studie, onderzoek en overleg is begin 1983 het plan tot stand gekomen voor de rehabilitatie van de Weverstraat-panden onder de toepasselijke titel: "Een Rhenovatie Weverstraat 31 t/m 39 Rhenen".

Dit plan behelst een achttal kleine wooneenheden voor één- en tweepersoonshuishoudens, ingevat in de voormalige vier huizen. Dit plan kwam in nauw overleg met de Provinciale Directie Volkshuisvesting en de Dienst Gemeentewerken tot stand, een en ander om zo gunstig mogelijke financieringsmogelijkheden te verkrijgen. Het betreft - zoals boven reeds gememoreerd - geen officieel geregistreerde monumenten en daardoor kan in de huidige situatie op geen enkele wijze op restauratie-subsidie gerekend worden.

Het plan gaat uit van behoud van de voorgevels, herbouw van de linkerzijgevel, het bestaande dakvolume aan de voorzijde en hierachter volledige nieuwbouw met een achttal vrij uniforme wooneenheden, waardoor de mogelijkheden om bijdragen te verkrijgen voor deze kleine woningen vrij groot worden geacht. De voorgevels zouden daarbij zo eenvoudig mogelijk gerenoveerd/gerestaureerd worden. Men zie hiertoe de tekening en vergelijk deze met de werkelijkheid.

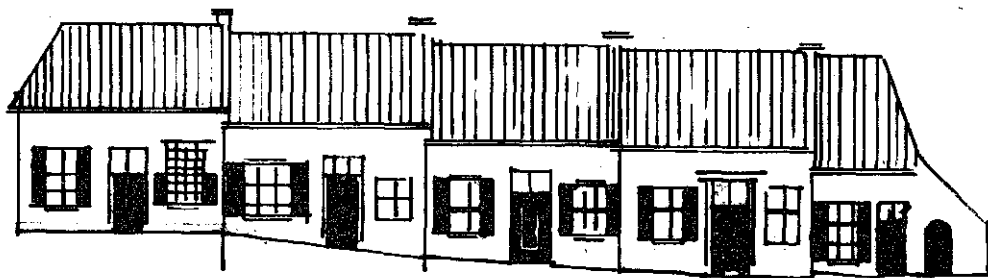
Al deze wetenswaardigheden waren weliswaar nog niet alle bekend, doch de 17e tot vroeg 19e eeuwse gevelarchitectuur was velen in Rhenen al opgevallen. Dit bracht de Werkgroep Milieubeheer Rhenen er toe in 1975 een eerste poging te wagen deze 4 huisjes via een verzoek aan Gedeputeerde Staten van Utrecht op de Monumentenlijst te krijgen om o.a. grotere financiële waarborgen te verschaffen voor behoud en herstel van deze panden. Dit heeft in 1975 echter niet mogen baten. Wel is door de Gemeente Rhenen toen de suggestie gedaan genoemde pandjes "op te nemen op een gemeentelijke lijst, welke opgemaakt wordt ingevolge een vast te stellen monumentenverordening", zoals een zin luidt uit een brief van 10 december 1975 aan de Werkgroep Milieubeheer Rhenen.

Het gehele plan - fraai gebundeld in een 12-tal A-3 bladen is op 22 juni 1983 aan het Gemeentebestuur aangeboden uit naam van de Historische Vereniging, waarbij de hr. Mazzola het plan aan burgemeester Schoonderbeek overhandigde. Thans bleef het wachten op een officiële reactie van het College van B & W, nadat alle technische en financiële aspecten van het plan grondig bestudeerd waren. Het bestuur en de beide architecten hoopten dat het goed voorbereide plan niet alleen in goede aarde zou vallen, doch ook in een nabije toekomst uitgevoerd kon worden, waarbij de beide architecten wellicht ook in te schakelen waren.

Helaas, het Gemeentebestuur heeft anders besloten. Men wilde om verschillende redenen liever de vier woningen handhaven, waarbij ook de problematiek rond de tijdelijke ontruiming van de nrs. 35 en 37 een rol speelde, evenals het verkrijgen van nr. 33, dat nog niet in bezit is van de Stichting Het Gast- en Weeshuis.

Wij hopen, dat het maken van het plan er toe mag hebben bijgedragen, dat het stadsgezicht ter plaatse - gezien ook de recent gerenoveerde Weverstraat - tot in lengte van jaren behouden kan blijven.

H.E. Dekhuijzen

HOE WAS DE INRICHTING VAN DE RHENENSE MOLEN?

Hopelijk wordt het niet al te technisch. Boven op de ronde stenen romp staat de kap, hij rust op een ring van iepenhouten rollen. Daardoor kan de kap op alle windrichtingen worden gezet. De kap staat daarom los op de romp. Aan de voorzijde van de kap bevindt zich het wiekenkruis met een diameter van 21.50 meter. Het wiekenkruis bestaat uit twee staken, roeden genaamd, voor elkaar haaks vast gewicht in de askop die voor uit de kap steekt. Aan de vier uiteinden van de roeden bevindt zich het hekwerk waarop de zeilen worden gespannen, de wieken genaamd.

De askop zit aan de voorzijde van de molenas die van voor naar achter door de kap loopt. Direkt achter de askop aan de binnenkant van de kap en achter aan de as zijn twee glijlagers die in twee komvormig uitgeslepen stenen draaien. Dit wordt al eeuwenlang gesmeerd met varkensreuzel die bij de slager gekocht kan worden. Om de molenas bevindt zich het bovenwiel, een groot rad dat d.m.v. kammen de draaibeweging overbrengt op een ander rad, het rondsels genaamd, dat aan de bovenzijde van de koningsspil zit.

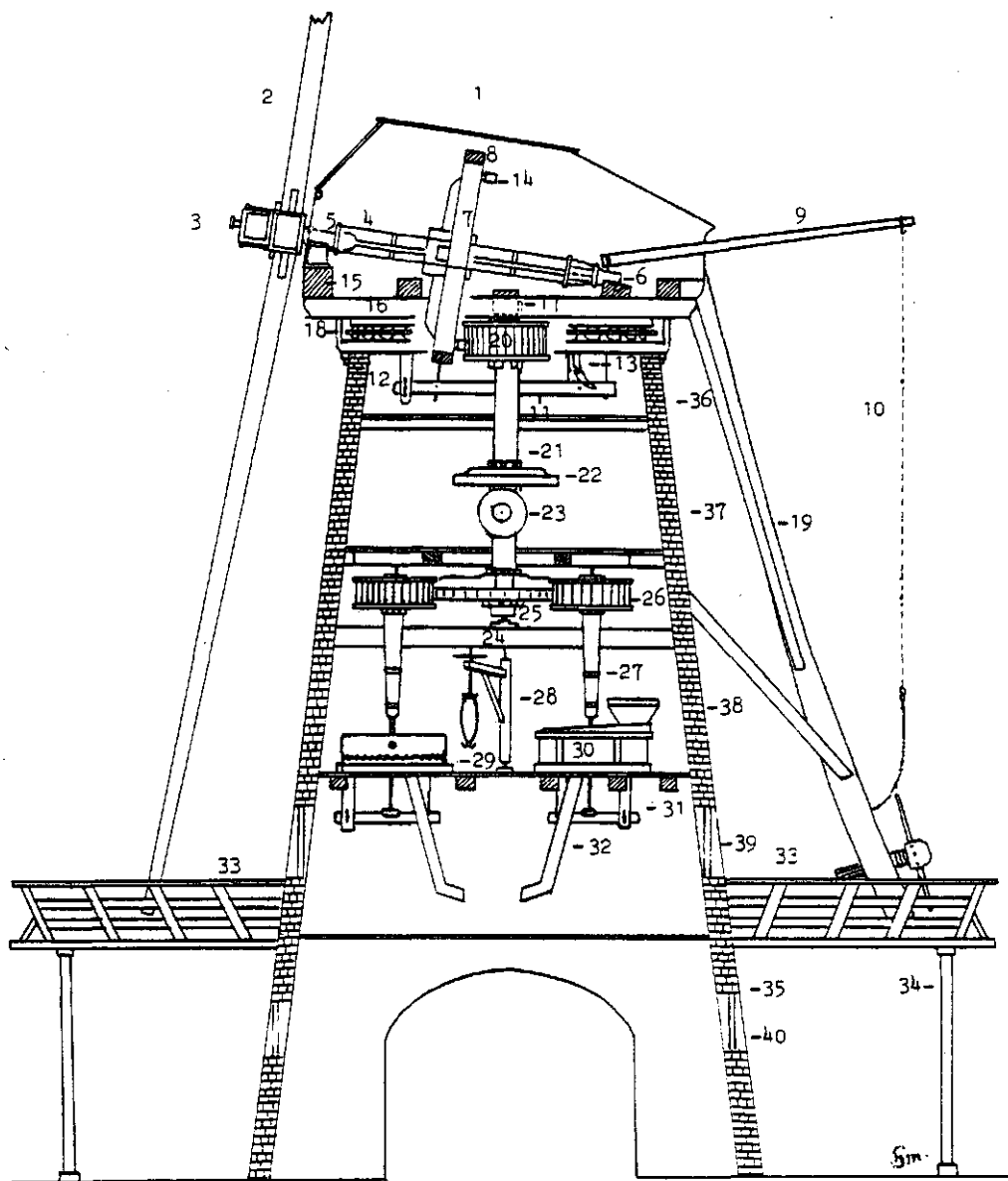
Rondom het bovenwiel zit de vang, het remsysteem van de molen. Vlak boven de vloer van de kapzolder hangt, horizontaal, een zware vangbalk, het rempedaal dat vanaf de stelling via het vangtouw, welke weer vastzit aan de vangstok die achter uit de kap steekt, wordt bediend.

De koningsspil loopt, verticaal, vanuit de kapzolder door de hijs- of luizolder naar de steenzolder waar aan de onderkant van de spil een groot rad zit, het spoorwiel. Op de luizolder zit rondom het koningsspil het sleepwiel voor de hijs- of luinrichting. Uit de kap hangen of steken aan de zij- en achterkant, balken die deel uitmaken van de staartconstructie. Aan de onderkant van de staartbalk, die uiteraard aan de achterzijde van de kap bevestigd is, bevindt zich het kruirad met as. Hiermee wordt de kap op de wind gekrooid door met dat rad de uitgelegde kabel, die met een haak aan een balk van de stelling is vastgezet, op te rollen rond de as. Het wiekenkruis en het kruitwerk worden vanaf de stelling die rondom de molenromp loopt, bedient.

De steen- of maalzolder en begane grond zijn thans als zgn. weekendwoning ingericht, terwijl de luizolder als rommelzolder wordt gebruikt. Alleen de kap ademt nog de authentieke sfeer. De beschrijving van hetgeen er zich op de molen had moeten bevinden wanneer hij compleet was gebleven, volgt hierna.

Aan de buitenzijde van het reeds eerder genoemde spoorwiel bevinden zich kammen die de windkracht overbrengen op de rondels van de steenspinnen van de steenkoppels die op de zoldervloer rusten. Een rondsel is een rad dat bestaat uit twee schijven met daartussen ronde staven die verticaal tussen de schijven gestoken zijn. Zo'n steenspil brengt de bovenste steen, de looper, in beweging en het maalproces kan beginnen. De onderste steen, de ligger, ligt vast. Om de stenen te kunnen scherpen of billen moet de looper van zijn plaats worden gehaald. Daarvoor bevond zich op de zolder een steenkraan. Met zo'n steenkraan kon een 1000-1500 kg. zware molensteen opgetild en omgedraaid worden om bij de kerven te kunnen komen. Zie de rechter molensteen bij het toegangshek naar de molen.

De stenen bevonden zich in een houten kuip, zij waren rondom afgesloten. Bovenop de kuip bevond zich de kaar, een stortbak waarin het graan gestort werd. Aan de onderzijde van de kaar zat een luikje, wanneer dat werd opengetrokken kwam het graan in de schuddebak of schoe, aan het uiteinde van de schoe bevond zich een balkje. Dit balkje werd door de klapspanen, waarvan er vier rondom de steenspil waren vastgezet, bewogen. Deze spanen tikten tegen het balkje aan door de draaiende beweging van de spil. Hierdoor maakte de schoe een schuddende beweging en het graan stortte zich in de krop, een ronde opening in het centrum van de looper. D.m.v. de middelpunt vliedende kracht werd het graan tussen de stenen geslingerd. Het maalproces vond voornamelijk plaats tussen de laatste 5 cm. van de buitenomtrek van de stenen. Het meel kwam tegen de houten kuip terecht en door de luchtwervelingen naar een stortgat gestuwd. Dit gat bevond zich onderin de kuip, via dat gat stortte het meel zich door de meelkoker en meelbak in de meelzak. Deze zak stond op de vloer van de maal- of werkzolder. Daar bevond zich de molenaar. Vandaar uit kon hij de stenen bedienen door via een lichtstok de druk van de looper op de ligger te regelen. Hij stond voor de meelbak, met zijn rechterhand bediende hij de lichtstok, afhankelijk of hij links- of rechtshandig was, en tevens het

1. Kap,
2. Wiekenkruis,
3. Askop, in het voorste deel is de horizontale buitenroe bevestigd,
4. Bovenas, dateert uit +1850
5. Halsglijlager met daaronder de halssteen,
6. Penglijlager, rust op de pensteen in de penbalk,
7. Bovenwiel,
8. De vang, vier blokken rondom het bovenwiel opgehangen,
9. Vangstok,
10. Vangketting en touw,
11. Vangbalk, hangt boven de kapzoldervloer,
12. De ezel, het scharnierpunt van de vangbalk,
13. Het korte sabelijzer, via een pen wordt de balk daaraan opgehangen en komen de vangblokken vrij van het bovenwiel,
14. Kammen van het bovenwiel,
15. Windpeluw, een zware balk, deze draagt het totale gewicht van het wiekenkruis met toebehoren, - 10 ton,
16. Voeghouten, twee zware balken die de kapconstructie dragen,
17. Midden- of ijzerbalk met daarin het middelpunt van de draaicirkel van de kap,
18. Het kruiwerk, dit bestaat uit iepenhouten rollen in een rollenwagen,
19. Staartbalk met vier schoren en onderaan het krui-rad met as en ketting,
20. Het rondsels, een rad bovenaan de koningsspil,
21. Koningsspil,
22. De sleeptafel, deel uitmakend van het luiwerk,
23. Het sleepwiel met as en (niet getekend) gaffelwiel,
24. De koningsbalk met de taatspot waarin de taats van de spil draait,
25. Het spoorwiel, deze drijft de steenrondsels aan,

niet meer aanwezig-

26. Steenrondsels,
27. Steenspillen met daarin het staakijzer verwerkt,
28. Steenkraan, hiermee wordt de loper, de bovenste steen, opgetild, gekanteld en vlak neergelegd om gescherpt of gebild te worden,
29. Een koppel stenen met boven de loper en onder de ligger,
30. De houten kuip rondom het koppel stenen met daarop de kaar,
31. Het paard, een balkenstelsel waarmee de druk van de loper tijdens het maalproces wordt geregeld,
32. De meelpijp of -koker waaraan de meelzak gehangen wordt,
33. De stelling met stellinghek, dit hek staat schuin naar voren om het wiekenkruis draairuimte te geven,
34. Staande schoor om de stelling te ondersteunen,
35. De molenromp,
- 36 t/m 40 kap-, lui-, steen-, maalzolder en de begane grond met de wagendeuren.

touwtje waarmee hij de aanvoer van het graan regelde. Het konden ook wel twee touwtjes zijn, de zgn. afhouder die de graantoevoer moest minderen en de aanhouder die de toevoer moest verhogen. Van hier komt het spreekwoord: "De aanhouder wint". Met zijn andere hand voelde hij of het meel de juiste fijnheid had. Ook kon hij de, door de windkracht aangedreven luinrichting d.m.v. een touw dat vanaf de luizolder door gaten in de vloeren hing tot op de maalzolder, bedienen. Het touw bevond zich naast de luiken die zich in alle zoldervloeren, behalve in die van de kapzolder, bevinden. Deze luiken zaten recht boven elkaar direkt achter en boven de brede wagendeuren op de begane grond. De voerman reed zijn wagen onder de luiken. Het touw of de ketting die de zakken graan omhoog moest halen kwam door een kier, 3 cm. breed, in de luiken naar beneden, de voerman pikte met het molenaarstje, een klemmetje aan het uiteinde, een zak graan aan en gaf eenslinger aan het touw. Dat was voor de molenaar of zijn knecht het sein de zak op te halen. Doordat de zak omhoog ging duwde hij de luiken open. Zodra hij gepasseerd was vielen de luiken al klepperend dicht. Dit was uit veiligheidsoverwegingen. Ze mochten zo min mogelijk openstaan, want een val daar doorheen maakte een verpletterende indruk.

Vanaf de maalzolder kon de molenaar op de stelling komen om de molen af te remmen, te vangen, op de wind te kruien en de zeilen op het wiekenkruis te bedienen. Wanneer er geen wind was stond de molen stil, de molenaar kon dan niets anders doen dan onderhoudswerk. Stilstand betekende geen brood op de plank. Ten tijde van de opkomst van het machinale malen kon hij die stilstand niet meer hebben en ging hij omzien naar een motor die een koppel stenen kon aandrijven.

Er werd in het begin van deze eeuw aan de westkant van de molen een stenen gebouwtje geplaatst waarin een motor werd ondergebracht. Op de begane grond van de molen werd een maalstoel met een koppel stenen geplaatst. Een maalstoel is een koppel stenen met kuip die op een verhoging van ca. 1 meter stond. De looper werd van onderen met een drijfriem aangedreven. Daarmee kon de molenaar onafhankelijk van de wind malen. Voordat een windmolen productief is moet er nogal wat werk verzet worden. Met een motor gaat dat sneller met het gevolg dat de molenaar de windmolen liet staan.

Alles wijst er op dat de laatste jaren waarin er nog gemalen werd dit uitsluitend met de motor werd gedaan. Het geluid daarvan weten vele oudere Rhenenaren nog te herinneren.

In het eerste artikel over de Rhenense molen werd melding gemaakt dat onlangs de heer Deys werd medegedeeld dat er rond de eeuwwisseling in Rhenen nog een houtzaagmolen moet hebben gestaan. Daarbij werd ook nog een foto overhandigd. Dit laatste betreft hier niet de bedoelde molen.

H. Smulders

DE PUT ONDER DE PUTTERSTEEG

In de tweede helft van september van het afgelopen jaar zaten we weer met de amateurarcheologen in een put, maar dit keer in een zelfgegraven put. Het geval wilde nl. dat het gras in de tuin van de heer Magauer geen behoorlijke grasmat wilde worden. Dit was te wijten aan de middeleeuwse steeg, de zgn. Puttersteeg, die zich onder zijn tuin moets bevinden.

In het fotoboek van de heer Deys vindt men deze steeg afgebeeld op blz. 165, foto nr. 486a (De afgebeelde muur staat nog overeind). De conservatrice van het museum had er wel oren naar om de tuin van de stenen te ontdoen. Dus werd er een ploegje enthousiaste mensen opgetrommeld en ging de schop erin. De eerste 30 cm. aarde was gauw opgeruimd en daar kwamen de kinderhoofdjes te voorschijn, mooie zwerfkeien in allerlei vorm, formaat en kleur. Aan de linkerzijde (met het gezicht naar het noorden) liep het gootje, dat uit bakstenen bestond en in de lengte met het straatje meeliep. Het ging ons wel degelijk aan het hart dat dit schoons moest verdwijnen! Maar deze tijd heeft ook zijn eisen.

Terwijl de eerste vondsten aan de noordzijde reeds Majolica bevatte (wit met blauw geglazuurd aardewerk), leverde de zuidzijde niets dan obstakels op, zoals golfplaat en kippenhok restanten.

Maar ook daar kwam het sterk hellende straatje in zicht. Onze jonge archeoloog Peter amuseerde zich met het opgraven van een hondeskeletje, dat hij op de stoep ineen pastte. Er wachtte ons nog een verstoring van de grond, veroorzaakt door de afvoerpijp van het huis naar een put, vermoedelijk. Om verzakken te voorkomen werd de aarde onder de pijp niet aangeraakt. Na enkele dagen was de achteringang van het huis onbereikbaar geworden door de zandhopen. We vorderden langzaam, de botten werden opzij gelegd, de veldkeien tegen de muur, de bakstenen verderop en de scherven in onze plasticjes. Wat het laatste betreft: Er kwam een grote hoeveelheid volksaardewerk materiaal naar boven, bruin geglaazuurd, soms met een gele slipversiering, o.a. pootjes en oren, bordrestanten, maar in zeer gehavende toestand. Daar tussen door vonden we het zgn. grijsblauwe aardewerk (12e - 14e eeuw). Dit grijze aardewerk nam naar beneden in aantal toe. De laatste 10 cm. bevatte niets anders. Maar op dat moment zat ik werkelijk in de put, op een diepte van 1.20 m., met de uiterste termijn van onze werkovereenkomst op de hielen, bij tijden verstoken van hulp. De put eindigde met een dun laagje fijn grint op het maagdelijke gele zand. Het lukte ons niet méér van de tuin bloot te leggen dan 1.60-1.80 m., daar de bewoningsrestanten zo diep reikten. Onder de vondsten valt nog te vermelden: Een tondelvuursteentje voor een geweer, een verzilverd knoopje, een kraal, een knikker. Met onverwachte hulp kwam de put nog net op tijd dicht.

Samenvattend kunnen we zeggen, dat zich onder de Puttersteeg een middeleeuwse vuilnisstortplaats bevond die enige eeuwen in gebruik is geweest. Door de beperkte omvang van de werkput is niet te zeggen hoe ver de vuilstortplaats zich uitstrekt. Misschien ook is het vuil aangekruid uit de omgeving om de ondergrond van de straat te verstevigen. Hopelijk komt er eens een overzicht van het gevonden materiaal in het Streekmuseum.

Lot Delfin- van Mourik
Broekman

JAARVERSLAG 1983

Het jaar 1983 is voor de Vereniging niet ongunstig geweest. Het ledental steeg van 126 tot 142, telkens gerekend op 1 januari. In deze aantallen zijn echtparen of samenwonenden inbegrepen. Het bestuur bestond dit jaar uit 7 personen, te weten:

Dr. H.P. Deys, voorzitter, J. Combrink, secretaris,
J.G. Koekoek, penningmeester, H.E. Dekhuijzen, 2de voorzitter, mevr. R. Bovenschen-Bor, 2de secretaris,
A.J. Bovenschen, perscontacten, mevr. Ch. H. Delfin- van Mourik Broekman, werkgroepen.

Het bestuur vergaderde zeven maal, respectievelijk in de maanden januari, februari, mei, juni, september, oktober en november. Er werden 8 lezingavonden georganiseerd, die steeds door gemiddeld 45 personen bezocht werden. Introducees betaalden f 2,50 entree. De bijeenkomsten werden, behoudens de september bijeenkomst in gebouw "Irene", gehouden in café-restaurant "De Koning van Denemarken".

In 1983 trof ons een zwaar verlies door het plotseling overlijden van de heer Joop Bovenschen. Hij was de man die ons steeds met raad en daad terzijde stond bij de publicaties van onze Vereniging en wiens grote bekendheid met hetgeen in Rhenen omging een stimulans was bij het vaststellen van onze plannen. Naast deze droeve gebeurtenis mochten wij echter met vreugde vernemen dat ons bestuurslid mevr. Delfin de grote eer te beurt was gevallen onderscheiden te worden met de Zilveren Anjer voor het vele goede dat zij met nooit aflatende ijver voor de archeologie van onze streek heeft verricht. Prins Bernhard spelde haar de versierselen op.

Tijdens de bijeenkomsten traden resp. de volgende personen voor ons op:

Januari: de heer Klaassen met de opbouw van Rhenen na 1940.

Februari: de heer Meyer met Rhenen, anders en eender.

Maart: de heer Deys met Cartografie.

April: de heer Ipey met het Frankisch Grafveld.

Mei: de heer Deys met China.

Juni: de heer Achterberg met Bodebussen.

Oktober: de heer Janssen met Bisschoppelijke Kastelen.

November: de heer Hoekstra met Vredenburg.

Een excursie naar Xanten (Duitsland) op 3 september, geleid door de heer Deys, was een groot succes. Een geplande trip naar Amsterdam voor een bezoek aan het Rijksmuseum met de tentoonstelling "Ierse Kunst" ging door gebrek aan belangstelling (en de kunstenaars bezetting) niet door. De lezing over de Utrechtse bisschoppen door de heer Combrink vond wegens ziekte geen doorgang, en werd verplaatst naar januari 1984.

Een belangrijke kwestie voor onze Vereniging was hoe het gaan zou met de huisjes in de Weverstraat. Het behoud van de historische panden en de bescherming van de gevelwand van de Weverstraat was en is een door ons steeds verdedigd standpunt. Door de hulp van het architectenbureau Mazzola & Partner konden we het Gemeentebestuur een uitstekend, weloordacht plan voorleggen, om de huisjes te behouden. Een aantal besprekingen met de betrokken autoriteiten en het aanbieden van fraai uitgevoerde tekeningen verduidelijkten onze opvattingen. Tot heden is deze zaak nog in handen van de Gemeente Rhenen en zullen we de uitslag dienen af te wachten.

Een aantal zaken zijn in het afgelopen jaar wel verwezenlijkt: Zo is bijv. het monument voor Frederik van de Palts naar voren geplaatst, op een sokkel gezet en zijn de letters opnieuw verguld. Het is wel niet geworden wat wij ons hadden voorgesteld, maar het is wel een verbetering. Voorts is het onderhoud van de nog aanwezige stadsmuren voortgezet en zal, naar we hopen, ook het afdekkende gewelf boven de muurtoren worden gerestaureerd. Verder is, mede door contacten van bestuurszijde, door de familie Philipse-Bentinck de Duiventoren bij Remmerstein gerestaureerd. Inmiddels is ook de nadere overeenkomst over het beheer van de bezittingen van de Vereniging in het Streekmuseum bezig tot stand te komen, zodat ook hier een langgekoesterde wens een feit wordt.

Aan het eind van het jaar vonden een aantal opgravingen in de Kamperfoeliesteeg plaats, aan de Dijk in Achterberg en rondom het oude veerhuis in de uiterwaarde. Ook vond een nader onderzoek plaats naar een put aan de Duistereweg. De dames Delfin en Heijenga (conservatrice) en de heer Deys hebben hierin veel van hun vrije tijd gestoken, daarin bijgestaan door een aantal enthousiaste leden. De voorzitter nam plaats in de begeleidingscommissie voor het Streekmuseum.

We kunnen dus terug zien op een vruchtbaar jaar voor onze Vereniging, dat perspectieven opent voor 1984. Alleen een groot aantal leden-belangstellenden kan onze Vereniging tot steun zijn, waarbij ons orgaan "OUD RHENEN" (dat er steeds beter uit zal gaan zien) een voortdurende hulp zal zijn.

J. Combrink, secretaris
februari 1984

FINANCIEEL JAARVERSLAG 1983

<u>Inkomsten</u>		<u>Uitgaven</u>	
rente	f 10,87	Administratie incl. f 650,32	
contributie	- 2615,-	kosten periodiek	
vooruitbetaalde		zaalhuur	- 555,-
contributie	- 100,-	Cunerapenning	- 918,83
gift	- 5,-	te veel betaalde	
entreegelden	- 90,-	contributie	- 50,-
giften t.b.v.		Kamer van Koophandel-	58,50
Cunerapenning	- 800,-	lezingen	- 245,90
excursie	- 925,-	excursie	- 887,80
		contributies	- 35,-
	f 4545,87		f 3401,35
saldo 31-12-82	- 710,31	saldo 31-12-83	- 1854,83
	f 5256,18		f 5256,18

BEGROTING 1984

entreegeld	f 75,-	zaalhuur	f 600,-
contributies	- 2750,-	administratie	- 750,-
rente	- 15,-	contributies	- 125,-
excursies	- 500,-	excursies	- 800,-
periodiek	- 1000,-	periodiek	- 1400,-
diversen	- 50,-	lezingen	- 600,-
		reserve	- 115,-
	f 4390,-		f 4390,-

N.B. De post "nog te betalen periodiek (I) ad f 634,69" die was voorgeschoten door de stichting "Gebroken Lente" is grotendeels afgelost uit de verkoopopbrengst van dit nummer en voor het restant kwijtgescholden (zie jaarverslag 1982)

STOMERIJ DE JONG

VOOR

VLEKKELOOS GOED

Rhenen: Molenstraat 28. Tel. 2208

Voor 11 uur gebracht, 5 uur klaar.

RESTAURANT-CAFÉ

„De Koning van Denemarken”

- * Gerenommeerde keuken
- * Recepties, bruiloften, partijen
- * Diners à la carte
- * Pannekoeken
- * Redelijke prijzen
- * Ruime parkeergelegenheid
- * 's Maandags gesloten

Eig.: A. van Soest

Utrechtsestraat 2 - Rhenen - Tel. 08376-2085

De snelste kleurenfoto's van Rhenen

VANDAAG BRENGEN - MORGEN AL KLAAR!
EN TEGEN SCHERPE PRIJZEN!

Alleen bij

Peter v. d. Pijl

Molenstraat 35-37 - Tel. 08376-2586

„De Zonnebloem”

Molenstraat 14
Rhenen - Tel. 2609

– Voor Uw speciaal bloemwerk –

Lid Fleurop

Boekhandel C. WAIBOER

Herestraat 7 - Rhenen - Tel. 2478

**Boeken - Tijdschriften -
Kantoorbenodigdheden enz.**

Achter Berg en Rijn, H. P. Deys
Rhenen van Vestingstad
tot Grebbestad,

J. Combrink

Rhenen en omstreken, G. C. Haakman

HERMAN KARS

Verf-, behang- en
handenarbeidspeciaalzaak

Fred. v. d. Paltshof 29-31
Rhenen
Tel. 2808

FIAT

De Rhoter

Voor een NIEUWE en
GEBRUIKTE WAGEN

INRUILEN - FINANCIEREN

Fred. v. d. Paltshof 2 - Rhenen
Telefoon 08376-2000

BOR'S VERSWINKEL

Uw adres voor
prima groenten en fruit

Specialiteit in fruitmanden

Tel. 2571

VOOR GOEDE ONTVANGST
EN BLIJVENDE SERVICE

van Ballegoyen

HERENSTR. 6 - RHENEN - TEL. 08376-2579

RADIO - VIDEO - TV

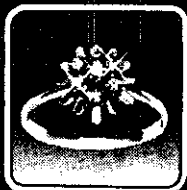
reparatie van alle gangbare merken KTV

bos brillen bv herenstr.10 rhenen tel.08376-2701

een sieraad
niet
BRILJANT

.....zegt
zoveel meer

Juwelier
Robertz
Herenstr. 8
Rhenen
08376-2954

C. MOL B.V.

heeft 't

DOE-HET-ZELF

- ★ GROOT ASSORTIMENT
- ★ DESKUNDIG ADVIES
- ★ SERVICE EN GARANTIE
- ★ LAGE PRIJZEN

Achterbergsestraatweg 25 - Rhenen - Tel. 08376-9005

- zakenlunches en diners
- gelegenheid voor recepties en partijen
- zeer ruime parkeergelegenheid
- zonnige terrassen.

CAFÉ-RESTAURANT

4 Viaduct

Grebbeuweg 1, Rhenen tel 08376 - 2426

RADIO JO ~ JO

RADIO
TELEVISIE
KOELKASTEN

DIEPVRIEZERS
WASMACHINES
ELEKTR. HUISSH. ARTIKELN

Herenstraat 36 - Rhenen - Tel. 08376-4500

Als het gaat om sparen, lenen,
bewaren, verzekeren en al
uw financiële transacties, kortom
als het om geld gaat...

gelders-utrechtse
spaarbank

meer dan spaarbank alleen!

Fr. v. d. Paltshof 16 - 3911 LB Rhenen - Tel. 2424

Samenstelling van het bestuur van de Historische
Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

Dr. H.P. Deys, voorzitter

J. Combrink, secretaris en redacteur Oud Rhenen,
Rozenlaan 111, 3911 DR Rhenen,
tel. 08376-3411

J.G. Koekoek, penningmeester,
AMRO-bank rek. nr. 41.98.73.708,
postrekening van de bank nr. 848700

H.E. Dekhuijzen, 2de voorzitter

Mevr. R. Bovenschen-Bor, 2de secretaris
tel. 08886-2018

Mevr. Ch.H. Delfin- van Mourik Broekman,
werkgroepen

Ing. H.B. Gieszen, perscontacten

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen
dan na schriftelijke, voorafgaande toestemming
van het bestuur

Omslag: B. Oosterhoorn

O U D R H E N E N

Mededelingenblad van de Historische Vereniging
Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

derde jaargang
nummer 2
juni 1984

WAREN ER OOIT ROMEINEN OP RHENENSE GROND?

Deze vraag kwam wederom bij ons op tijdens een lezing, waarbij de spreker aangaf, dat de Romeinen wel degelijk de Rijn overgetrokken waren en zich noordwaarts een weg gebaad hadden, richting Flevomeer. Vondsten op de Veluwe in de buurt van Ede en Ermelo wijzen op Romeinse aanwezigheid aldaar. Op de heide ten oosten van laatstgenoemde plaats, aan de, nu nog aanwezige, oude Postweg van Staverden naar Drie, zou een Romeins zgn. Marskamp zijn gevonden (Bijvanck) hetgeen echter door D. van Es weer in twijfel getrokken wordt en die deze opgraving voor een burgerlijke nederzetting houdt. Hoe dan ook, de Romeinen kwamen over de grensrivier. Bekend is, dat ze een brede strook buiten deze grens als "niemandsland" gebruikten en er alle bewoning weigerden, om op deze manier een gemakkelijk verdedigbare linie te behouden. In de begintijd van de bezetting, omstreeks 30 v. Chr., was de Waal grensrivier en waren de bewoners ten noorden hiervan toegestane en aanvaarde bondgenoten, nl. de Bataven op hun eiland. Later verlegde men de "Limes" (zoals de grensversterkingen heetten) naar het noorden en werd de Rijn de grens.

Deze versterkingen bestonden uit Castella's (grotere forten) en Castra's (hulpstellingen en onderkomens voor trekende patrouilles). Van de plaats van de bevestigingen is nog maar zeer weinig teruggevonden. Van Arnhem tot de kust hebben er ongetwijfeld vele gelegen, maar de verandering van de rivierenloop en de gebruikelijke overstromingen uit die en later tijd hebben waarschijnlijk de meeste ten onder doen gaan, vooral toen na het vertrek van de Romeinen (+350) het onderhoud stopte. Ongetwijfeld zullen er in het "voor-terrein", dus over de rivieren, hier en daar wachtposten zijn geweest, waarbij dan gebruik gemaakt werd van de hogere gronden, maar iets positiefs daarvan is niet gevonden, al beweerde men wel eens dat er een wachttoren op de Grebbeberg zou hebben gestaan.

Wél zeker is, dat de Romeinen ten oosten van het huidige Wageningen de rivier overgestoken zijn, maar dat daarvan ten westen van de Gelderse Vallei niets bekend is. Tussen de hoogten van de Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug lag een groot veenmoeras, waar de rivieren in het zuiden en het toenmalige Flevomeer vrij spel hadden, een gebied dat de Romeinen ongetwijfeld steeds gemedend hebben, de Nede.

Als we nu weten, dat het rivierengebied tussen Arnhem en Wijk bij Duurstede de verbindingsweg was voor de Romeinen naar hun vlootbasis aan de Noordzeekust, zullen de bestuurders van de platboomde vaartuigen, waarmee ze materialen naar het westen vervoerden (de schepen zijn bij Zwammerdam opgegraven) aan hun rechterkant de dichtbeboste heuvels hebben zien liggen. Ongetwijfeld woonden daar wel mensen, voorzover deze niet uit het gebied verdreven waren om er Niemandslan-
d van te maken, maar de Romeinen hadden er niets te zoeken.

Op de bestaande en steeds opnieuw ingevulde kaarten van dit deel van ons land vinden we op het deel, dat we met "Rhenen-
se grond" betitelden, witte plekken, dus onbekend of niet onderzocht gebied. Als er iets te vinden zou zijn uit het begin van onze jaartelling zouden, gezien de intensieve
speurzin van de laatste jaren, ongetwijfeld bij opgravingen of door toevallige vondsten bewijzen van Romeinse aanwezigheid geleverd zijn. In Rhenen zelf hebben we nog de moeilijkheid, dat na de 2e Wereldoorlog de gehele bovengrond verstoord is en er van eventuele vindplaatsen niet veel is overgebleven, maar daarbuiten, dus in de Heuvelrug zelf, is bij latere opgravingen uit de Frankisch-Merovingische grafvelden van Romiense invloed praktisch niets gebleken, wat weer niet inhoudt, dat er geen contacten met het zuiden zouden hebben bestaan.

Samenvattend mogen we, gezien de huidige stand van de onderzoeken, wel aannemen, dat "Rhenen" en omgeving buiten de belangstellingssfeer van de bezetters uit die tijd heeft gelegen. We zijn nieuwsgierig naar elk spoor, elke vondst of mededeling, die het tegendeel bewijst.

J. Combrink

WAAR KOMT DE NAAM "SCHENKENSCHANS" VANDAAN?

In Rhenen duikt de naam "Schenkenschans" opnieuw op bij de vaststelling van het nieuw te bouwen winkelcentrum aan de kop van de Molenstraat. Deze naam zou ook reeds bestaan hebben bij wat nu de "oude brandweerkazerne" (in de toekomst wellicht de plaats van het Streekmuseum) zal zijn. Hoogst-

waarschijnlijk is de naam afkomstig van een oude gevelsteen (nu niet meer te vinden, of wel?), die deze "schans" afbeeldde. Wat was de "Schenkenschans"?

We dienen daarvoor terug te gaan naar het laatste deel van de 80-jarige oorlog, toen we bezig waren de laatste resten van het Spaanse leger in de Noordelijke Nederlanden op te ruimen. In 1635 hadden we daartoe het zgn. "aanvallend en verdedigend verbond" met Frankrijk gesloten, om op deze wijze te proberen met één slag de macht van Spanje alhier te breken. In het oosten lag aan de Rijn, net over de tegenwoordige Duitse grens bij Emmerik, een sterk fort, dat de Nederlanders bezet hielden en dat de overtocht over de Rijn beheerste: De Schenkenschans. Deze schans lag op een stroomrug, die slechts moeizaam van één zijde te benaderen viel. Onverwachts veroverde een klein Spaans legertje van 500 man vanuit het stadje Gelder de schans (zeg maar fort) op de Staatse troepen, waartegen Fred. Hendrik, die bij Nijmegen met het gecombineerde Frans-Nederlandse strijdmacht lag, weinig kon doen. Het was vechten in een moerasig gebied tussen de grote en kleinere stromen, welke er toenmaals geheel anders uitzagen dan nu.

De Prins sloot nu de vesting vanuit de Betuwe en ten noorden van de Rijn volledig in, daarbij dezelfde tactiek volgend als hij bij het Beleg van Den Bosch toepaste. De Spaanse belegerden deden evenzeer van zich spreken en veroorzaakten met hun kanonnen vanuit de schans de belegeraars veel schade. Door hoge waterstand, die de Prins dwong de schansen rondom de vesting steeds te verhogen, duurde het tot 1636 alvorens een grote legermacht de Schenkenschans kon heroveren, waarmee de overtocht over de Rijn wederom veilig gesteld werd en de Spanjaarden uit dit deel van ons land werden verdreven.

We horen van een werkzaam aandeel in deze strijd van de Fransen niet veel: hun leger was door de pest en gebrek aan voedsel practisch geheel vernietigd. Zelfs hun officieren liepen te bedelen.

Het is dit wapenfeit, dat ongetwijfeld, net als voordien de Inneming van Den Briel, het beleg en ontzet van Leiden en de "Victorie" van Alkmaar, grote indruk op de bevolking gemaakt heeft, en dat in een vestingstad, die Rhenen was, een inwoner (wellicht deelnemer aan de strijd) zijn huis met een gevelsteen van "De Schenkenschans" sierde. Dit laatste is maar een veronderstelling, het ontstaan van de naam is echter een feit.

J. Combrink

RHENEN EN DE BRANDWEER

Op 26 Mei 1984 vierde de Rhenense Vrijwillige Brandweer haar zestigjarig bestaan: met een waarlijk grootscheeps defilé van Oldtimers, waaraan enkele tientallen oude voertuigen en enkele handbrandsputten deelnamen, gaf deze onmisbare Rhenense instelling acte de présence aan de gehele bevolking. Enige weken tevoren, op 21 April, had de brandweer een nieuwe kazerne mogen betrekken en wel in de voormalige Ford garage, welke daarvoor jarenlang als pastorie van de Ned. herv. Gemeente had gediend. Het was het statige huis van de fam. Recter, gelegen op de punt waar Achterbergsestraatweg en Nieuwe Veenendaalseweg op de Herenstraat uitkomen.

De oude behuizing onder de poort voldeed niet meer, vooral de ligging, midden in de binnenstad, bleek een groot probleem te zijn. De brandweer had dit pand, waar Rijnstraat en Kerkstraat tezamen komen, in 1943 betrokken. Het was een bekend punt te Rhenen, dat in de volksmond het Rondeel heette en nog langer geleden Schenkenschans. Het laat zich aanzien, dat het Streekmuseum binnenkort van de Brakken in de Molenstraat naar dit mooie pand zal verhuizen.

Bij het 25-jarig jubileum van de Vrijwillige Rhenense Brandweer in 1949, is er een interessant boekje verschenen met foto's en een overzicht van het wel en wee van deze vereniging, die tot 1940 haar brandweermaterieel in een gebouwtje tegen de Mulo in de Koningstraat bewaarde.

De Rhenense Vrijwillige Brandweer is een voortzetting van de z.g. plichtsbrandweer. We kunnen in het gedenkschrift, dat teruggaat tot 1897, lezen hoe na de verschrikkelijke torenbrand in dat jaar, de Rhenense autoriteiten geconfronteerd werden met het probleem van een doelmatige brandbestrijding. Er bleek onvoldoende materiaal te zijn en van enigszins geoefende manschappen was geen sprake. Het verhaal schijnt waar te zijn, volgens welk de jaloerse Rhenenaren de brandslangen van de te hulp gesnelde Wageningse brandweer door hebben gesneden.

Inmiddels kwam er in 1898 een gemeente verordening uit, waarin een plichtsbrandweer werd ingesteld. We lezen ook in het boekje, dat, in de tijd van vóór de waterleiding, het water bij brand in de benedenstad uit de Rijn werd gepompt; bij brand in de bovenstad werd water verkregen uit enkele putten, waarboven een pomp stond: op de Markt, op het Rondeel

en bij de Barakken (thans nog het Streekmuseum). Deze laatstgenoemde put, die meer dan 30 m diep was, is in Mei 1.1. bij het leggen van een nieuwe riolering in de Molenstraat teruggevonden.

Voor bijzonderheden over deze tijd en die over de in 1924 opgerichte Vereniging Vrijwillige Brandweer en de hierbij behorende namen van de eerste voorzitter J. van Wijngaarden, de eerste secretaris W.A. van Hoogdalem, de commandant D. Hoiting en zijn opvolger N. Souwerbren en niet te vergeten de ondercommandanten N. van Waveren en H. de Rhoter en vele, vele anderen, willen wij graag naar dit gedenkschrift verwijzen.

Wij hebben getracht uit een verder verleden wat gedetailleerde gegevens te verzamelen en wij hebben daarbij interessant materiaal gevonden.

In 1646¹⁾ blijkt dat de Rhenense Raad gemachtigd wordt "omme te beramen middelen waardoor alle vordere schade van Brandt nae desen moge werden voorgekomen". Er wordt bepaald dat "negen leeren, ses sware ende grote ende drie cleijne op 't spoedigste gemaect mogen werden". Naast deze brandladders werden ook brandhaken besteld en werd bepaald, dat "ijder huijs naer sijne gelegenheijt van leeren emmers versien sijn....". In die tijd was namelijk het enige middel dat men tegenover brand kon stellen: blussen met water, dat via leren brandemmers werd aangevoerd. De brandhaken dienden ervoor, brandende delen zoveel mogelijk om te trekken. Ook beschikte men over zeilen, die, nat gemaakt, over de belendende percelen werden getrokken. In de grotere steden beschikte men over een gebrekkig soort spuit, waaraan rechte en kromme koperen pijpen werden geschroefd. Deze pijpen waren echter bijzonder onhandelbaar in het gebruik. In Amsterdam werd de eerste brandspuit in 1654 aangeschaft, zij het dat dit een zeer eenvoudig model was. Rhenen moest het toen nog met leren brandemmers doen. We kunnen beschikken over een lijst, opgesteld in 1698, waarin vermeld werd, wie verplicht waren zich te voorzien van een brandemmer. De stad bijvoorbeeld behoorde er 12 te hebben, de kerk 6, het gasthuis 3, de hoofdofficier 4, de beide burgemeesters elk 3, de zeven schepenen en acht raden elk 2, waarna er meer dan 70 namen volgen. Hierbij valt het op, dat Anna Bongaerts en de Wed. Deijs 2 emmers, de Jodin en vele andere met name genoemde burgers er één moesten hebben. Het Koninx huijs en de predikanten waren vrijgesteld en Michiel van Os kon met

$\frac{1}{2}$ emmer volstaan, waarbij men een totaal van $141\frac{1}{2}$ emmer vermeldde. Zulke lijsten geven waardevolle informatie over de inwoners van die tijd, soms zelfs met het beroep of de woning erbij vermeld.

<u>Dit is Spont bevrucht</u>	12
<u>leeg is 12</u>	6
<u>gebruik</u>	
<u>Dit is 12</u>	3
<u>gebruik</u>	4
<u>gebruik</u>	14
<u>gebruik</u>	16
<u>gebruik</u>	2
<u>gebruik</u>	2

De hier bedoelde lijst werd vastgesteld op 14 Febr. 1698. De brandemmers zouden voor de minste prijs worden ingekocht en moeten worden betaald door degenen, die op de lijst stonden vermeld. De heren burgemeesters Van Gelder en Cattenburgh, de oud burgemeesters Kupius en de Vael, schepen Van Laer en de secretaris werd opgedragen, een "sodane ordre op de brant te concipieren en opt pampier te brengen", welke in geval

van brand afdoende zou kunnen fungeren. Behalve het origineel van deze lijst, is ook het concept bewaard gebleven, een deel hiervan is bij dit artikel gereproduceerd.

Inmiddels blijkt er een belangrijke uitvinding gedaan te zijn door de Amsterdamse gebroeders Van der Heyde waarvan de uitvinder (o.a. ook van de straatlantaarn) en kunstschilder Jan van der Heyde wel de bekendste is geworden. Deze kwam op het idee om de starre koperen pijpen te vervangen door leren en linnen slangen, waardoor A° 1672 een omwenteling in het brandweerwezen heeft plaatsgevonden. Zelf zegt hij in een aanprijzing: "... vermits daar mede het water word gedreven en geleyd door een lange en buygelijke buys, om hare gedaante, SLANG, genaamt, die men kan verlangen naar eys en welgevallen: en leyden zo wel krom, als regt, door deuren, vensters, gaten in muren of daken, tusschen, door, en over huizen, kerkene en torens, al waar den Brand zou mogen wezen". Van der Heyde heeft dus tevens het begrip 'slang' ingevoerd. De door hem uitgevonden brandspuit zelf bestond uit een grote metalen bak, waarin een linnen of leren zak aan een zuiger verbonden was. De bak moest met behulp van emmers met water gevuld worden, waarna men met "een bequaam aantal Persoonen of Werklieden" continu moest pompen. Later, ca 1698, werd er een zuigerpomp aan toe gevoegd, waardoor ook de aanvoer van het water door middel van slangen kon worden verkregen. Was de slang te kort, dan kon men een andere er aan schroeven, "zynde de schroeven gemaakt, datze alle op malkanderen passen". Een mooi voorbeeld van het gebruik vinden we op een grote gravure, behorend bij een reclame biljet van de uitvinders. Een deel ervan is bij dit artikel afgebeeld. Ook de brandspuit zelf, afkomstig van een afbeelding uit de gebruiksaanwijzing, hebben wij hier afgebeeld. Jan van der Heyde (of Heide) werd benoemd tot opperbrandmeester van Amsterdam, evenals zijn broer of zoon Jan, want in allerlei drukwerk ondertekenen zij met JAN van der HEYDEN en JAN van der HEYDEN de Jonge, Generale Brand-Meesters der Stad Amsterdam.

Het is niet verwonderlijk, dat de brandspuit grote belangstelling trok en overal goed verkocht werd. Er werd een duidelijke gebruiksaanwijzing bij geleverd en tevens een handleiding, ter reparatie van lekkages in zuigers of slangen alsmede aanwijzingen voor reiniging en opslag.

Ook Rhenen was er betrekkelijk snel bij om zo'n nieuwe spuit aan te schaffen. Wanneer men precies over een dergelijke kostbare investering begon te denken is mij niet bekend. In

Het originele bijschrift bij deze foto's (opn. De Suyck) luidt "Proberen brandspuit Juli 1916". Boven op de Markt, onder de toenmalige Heerenstraat, rechts de Kruisstraat.

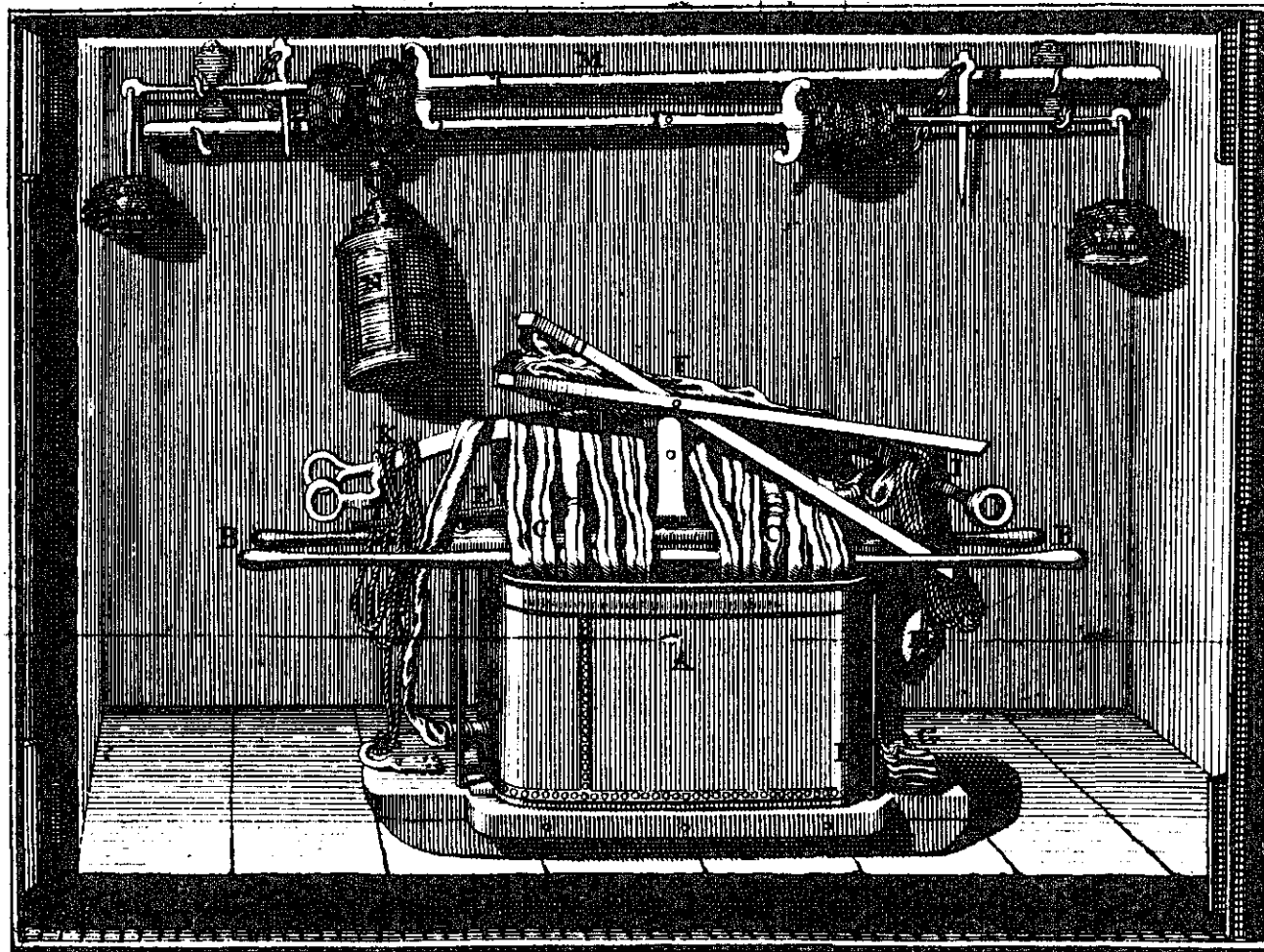

de raadsstukken lezen wij dat op 21 September 1696 ²⁾ meegedeeld wordt, dat er volgens de timmerman veertig sparren nodig zijn, om het gasthuys (bedoeld wordt de kapel) tot wagenhuis in te richten. Op 8 Augustus 1698 wordt in de raad, wegens het overlijden van burg. Cattenburgh, in diens plaats benoemd het raadslid Adriaen van Wijck, die een nieuw reglement op de brand moet voorbereiden en tevens, zoals reeds eerder was besloten, "omme het gasthuys kercketje (twelck gedispireert is tot bewaringhe van het brandtge-reetschap) sodanigh te doen repareren en van binnen voorzien, als ter fine vorig goetvinden ...".

Hoewel het in die jaren een verschrikkelijk dure tijd is geweest na enkele jaren Franse bezetting, we lezen in de verslagen regelmatig over de nood, het dure of niet eens verkrijgbare graan etc., blijkt men toch in 1697 een nieuwe brandspuit te hebben aangeschaft. Op 25 Augustus 1697 ^{3),4)} wordt medegedeeld, dat door "haar Ed.Mog. aan dese stad geaccordeert (is) 200 Gl tot een nieuwe Brandspuijt". Is dit een subsidie van de Ed.Mog. Heren Staten 's Lands van Utrecht, of slechts een goedkeuring tot de uitgave? Hoe het zij, op 22 December rapporteert de heer hoofdofficier Smissaert dat ingevolge een besluit de dato (in de stukken open gelaten!) te Amsterdam een brandspuit is gekocht voor 386 gulden⁵⁾, inclusief bijbehorende slang⁶⁾ en dat men tevens een waterbak heeft laten maken voor ongeveer zestig gulden. Tevens is de afspraak gemaakt, dat de verkoper, wanneer deze "herwaerts overkomen soude, omme aen een ijgelyck de handelingh daer van te laten sien." Dat de uitgave van 386 gulden voor die tijd een geweldige investering is geweest moge blijken uit het gegeven, dat het tractement voor de eerste predikant over datzelfde jaar 350 gulden heeft bedragen!

In het Rekeningenboek over 1698-99⁷⁾ staat de volgende post vermeld: "Aen Jan vander Heijden den jongen betaalt voor de brantspuijt drie hondert ses en tachtentigh Gl en neffens dien nogh twaalf guld en twaalf sts; voor sijne overkomste en rejskosten herwaerts, volgens quit. dus tesamen 398-12-0". Hiermee was men er nog niet, want er werd nog betaald "Aen Huijbert Willem van Griethuijsen voor de scheepsvracht van de Brandtspuijt van Amsterdam alhier te brengen, volgens quit. 6-0-0". Steven Rietveld maakte er als rademaker, een brantwagen bij voor 11 gulden en 11 stuivers, Abraham van Wakenburgh kreeg voor ijzerwerk aan de brandwagen 23 gulden en 2 stuivers en Anthonij Verweij maakte een brandhaak voor

13 gulden, 9 stuivers en 8 penningen.

Tot slot willen hier de nieuwe "Ordonnantie Bij de Magistraet der Stadt Rhenen gemaect op het Stuck van den Brandt binnen Rhenen" van Juni 1699 bespreken. In dit Reglement, waarvoor men als voorbeeld de Utrechtse verordening heeft gebruikt (met allerlei aantekeningen nog aanwezig in het Oud archief), wordt ten eerste gememoreerd dat de Magistraat tot grote kosten de nieuw geïnventeerde brandspuit en bijbehorend blusgereedschap had aangeschaft omdat tot dan toe hierin niet voldoende was voorzien.

In een 39-tal artikelen worden maatregelen ter voorkoming van brand genoemd, bepalingen hoe te handelen bij brand en wordt het onderhoud, de opslag van en het oefenen met het materieel geregeld.

Zo mogen nieuwe woningen niet meer met stroien of rieten daken worden gedekt en worden allerlei brandwerende bepalingen genoemd met betrekking tot de aanleg van schoorstenen, ovens, fornuisen eesten etc. Zo moeten bijvoorbeeld de gorters, moutmakers en brouwers hun schoorstenen elke 2 maanden, de overige burgers een maal per jaar hun schoorsteen laten reinigen.

Wanneer timmerlieden, metselaars of anderen herstelwerkzaamheden verrichten die indruisen tegen de bepalingen, dan staat hen een geldboete en verval van het burgerschap te wachten. Niemand mag as uitstrooien, ook niet in eigen tuin. Ook het handelen van leidekkers, die met vuur en gesmolten lood omgaan, wordt streng gereguleerd. Het branden van takkebossen en heide in de haard is verboden, evenals het zonder toestemming afschieten van "vuirpijlen, slangen, voetsoeckers, klacke bussen off eenige andere vuirwercken".

Mocht er toch ergens brand uitbreken, "dat Godt verhoede", dan moet de bewoner aanstonds alarm slaan. 's Nachts moet de klepperman al kleppende en 'brand' roepende, zich begeven naar de gene, die de sleutel bezit van de plaats, waar de brandspuit wordt bewaard. Daarna moeten de hoofdschout en de beide burgemeesters worden gewaarschuwd.

Artikel 20 luidt: "Niemandt sal vermogen inde huijsinge daer den brandt is te komen, als die geene die bequaam sijn aldaer sulx te bewijzen, sullende daerom alle vrouws persoonen als oock Jongens beneden de vijftien Jaeren bujten op de straten moeten blijven staen, om het water met ordre te helpen aenrijcken, sonder eenige disordre aen te reghten op poene van arbitrale correctie;".

Omdat het grootste deel van de stad op het gebergte is ge-

B E R I G T,

RAKENDE 'T GEBRUIK DER

SLANG-BRAND-SPUITEN.

FIGURE, vertonende de BRAND-SPUIT, zo als die met zyn toebehoren
altijd in de Brand-spuut-huisjes gereed moet staan, om na den
Brand gebracht en gebruikt te werden.

- A De BRAND-SPUIT zelfs.
- B HAND-BOOMEN, leggende achter de Spuit-slang op de Spuit.
- C SPUIT-SLANG, by D vast geschroeft, en zonder eenige omdraijingen heen en weer over de Spuit geslagen, hangende de bochten wederzyds binnen de bak van de Spuit.
- E SPUIT-PYP, vast aan gemelde Slang geschroeft, en op de Spuit, onder de Balans geleit.
- F WATER-ZAK, leggende op de Spuit, zo, dat de Spuit-slang van boven daar mee bedekt is.
- G WATER-SLANG, met de geheele naat op een zy, zonder eenige omslagen, zo effen als doenlyk is, op d'achterste Voet-bank van de Spuit opgeschoten; en met het eind over d'In-loop-pyp L heen gehaald en om vast gebonden.
- H GEREEDSCHAP-ZAK, voorzien met een Yzeren Hamer, Nyptang, 5 a 6 bosjes Woelrou, 4 Leere Dicht-bind-lappen, en 8 a 9 leere Schroef-ringen, hangende aan 't achterend van de Balans.
- I TOU, om de Spuit-pyp en Slang, des noodig, mee op te haalen na de hoogte, hangende aan 't zelfve achter-end van de Balans.
- K TREK-TOU van de Spuit, opgeschoten hangende aan 't voor-end van de Balans.
- M Twee LAMPETTEN, elk voorzien met 6 a 8 Pck-kranssen, om des nachts met d'eene by de Brand-spuut, en met d'andere by de Water-zak te lichten.
- N HAND-LANTAREN met een Kaars daar in, om omtrent den Brand lopende mee te lichten.

legen, en er dus moeilijk water te verkrijgen was, moest iedere eigenaar van een put gedogen dat in geval van brand van deze putten gebruik gemaakt zou worden. Was er 's nachts brand, dan moest iedereen voor het huis een lantaarn met brandende kaars uithangen, tot de dag gekomen was of de brand over zou zijn.

De brandspuit en het blusgereedschap, dat in het Gasthuis-kerkje bewaard werd, moesten, nog steeds volgens het reglement, regelmatig geïnspecteerd worden. Tot het bedienen en gebruiken ervan waren aangesteld een elftal met name genoemde timmerlieden en metselaars, iets dat in vele steden zelfs nog tot in de achttiende eeuw gebruikelijk was.

De sleutel werd beheerd door de stadstimmerman Willem Wichaerts, die tevens brandspuitmeester was. De drie poortwachters, de klepperman en zijn zoon, de omroeper en vele anderen, waaronder Peter de Molenaar en Cornelis de Molenaar, waren aangewezen om het water te putten, de water-vaten te vullen en de spuit te pompen. De smeden (4 met name genoemd) en hun knechten moesten bij de putten paraat staan om "off het gebeurde dat een kettingh off ander ijserwerck quam te breecken het selve aenstonts te repareren". Bij oefeningen met de brandspuit kreeg iedereen volgens het reglement een loon van 10 stuivers, de brandspuitmeester kreeg voor het bewaren, smeren en het overig onderhoud een jaarlijks tractement van 12 gulden.

De Magistraat zorgde voor de aanwezigheid van een waterbak op een slede, aan iedere openbare put vastgemaakt met een haak. De bakken, die altijd met water gevuld moesten zijn, en voorzien waren van een deksel, moesten in geval van brand door de karlieden met hun paard en een geschikt tuig, naar de plaats van de brand worden gesleept. De eerste aankomende kreeg een premie van 5 gulden, de tweede 4 gulden enz. Tot slot werd bepaald dat, voor zover niet nader aangeduid, de helft van de in de bepalingen genoemde boetes voor de helft aan de aanbrengrer en voor de wederhelft aan het weeshuis toe zouden komen.

Zo kunnen wij nu constateren dat men in het Rhenen van 1698 reeds over een goed georganiseerde en voor die tijd goed geëquiperde brandweer heeft kunnen beschikken.

Oudarchief Rhenen:

1) OA 108	5) OA 15 pag. 94
2) OA 15	6) OA 46A 22 Dec. 1697
3) OA 70	7) OA 186
4) OA 15	

H.P.Deys

WERKZAAMHEDEN OP DE RHENENSE MOLEN

Hoe begon de molenaar zijn werkdag?

Het tijdstip hiervan was vrij vaag daar hij maalde wanneer er wind was. Viel de molen stil doordat de wind ging liggen, dan liet de molenaar de zeilen op de wieken om bij opstekende wind onmiddellijk het werk weer te hervatten. Nachtmalen kwam wel eens voor wanneer dit noodzakelijk was. Maar wat zijn de handelingen die de molenaar moet verrichten voordat de molen gaat malen?

Hij betreedt de molen via de kleine toegangsdeur aan de westzijde van de molen. Hij beklimt de trap naar de maalzolder en opent een stellingdeur, liefst die waar op dat moment geen wind op staat. Hij loopt de stelling op en bepaalt uit welke hoek de wind waait. Hij zoekt de plaats op waar hij geen wind voelt, hooguit langs zijn rechter wang voelt strijken wanneer hij met zijn gezicht naar de romp staat gekeerd. Hij kan ook slechts naar de haan van de Cuneratoren kijken om te zien uit welke richting de wind komt. Op de kap van de standermolen, de voorganger van de huidige molen, stond ook een windvaan. De ondergetekende vrijwillige molenaar richt zich ook naar de torenhaan omdat de andere manier niet zo betrouwbaar is vanwege de bomen rond de molen. Wanneer hij de juiste plaats heeft bepaald, moet de staartbalk van de kap naar die plek gekrooid worden. Hij legt de kruiketting of het touw waaraan een haak zit uit in de richting van de plek waar de staart moet komen. Hij neemt hiervoor de kortste afstand. Hij slaat de haak om de legger, één van de balken die deel uitmaken van de stelling, maakt de bezetketting los. Deze ketting dient ervoor dat de kap tijdens het malen niet van zijn plaats komt. Wanneer de molen draait houden de kruiketting en de bezetketting aan weerskanten van de staartbalk de balk aan de stelling vast. Wanneer de molen op de wind wordt gezet, wordt er krimpnd of ruimnd gekruid. Ruimnd is kruien van b.v. oost over het zuiden naar het westen, ofwel met de klok mee. Krimpnd is het tegenovergestelde, dus tegen de klok in. Wanneer de molen op de wind is gezet loopt de molenaar naar het wiekenkruis om de zeilen voor te leggen.

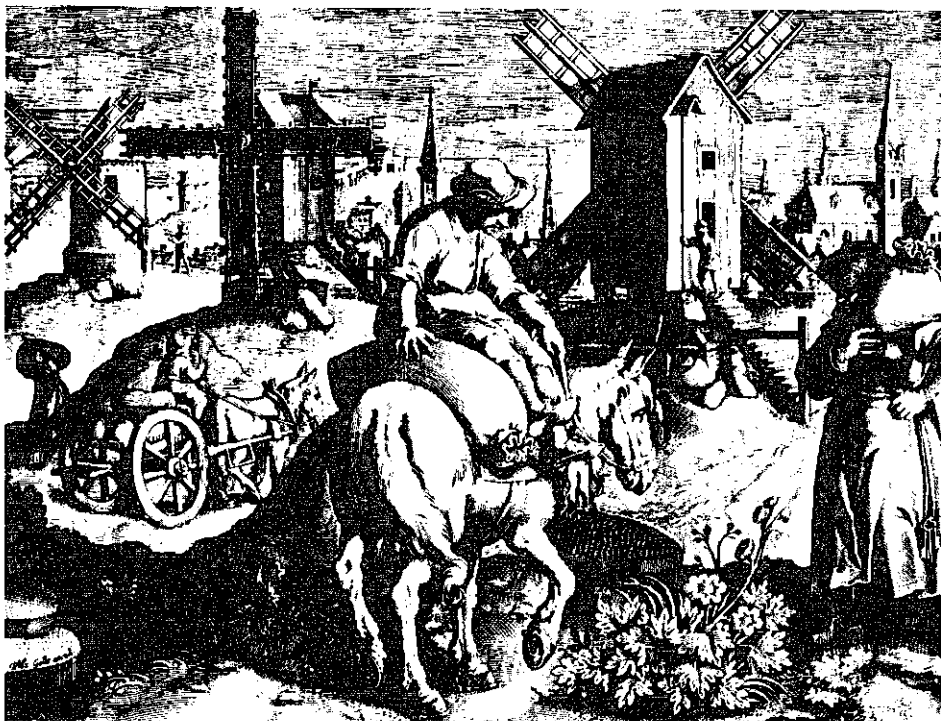
Het wiekenkruis staat in korte rust d.w.z. hij staat met één roe verticaal en de andere horizontaal. De molenaar begint met het end, of de wiek die direct bereikbaar is. Hij maakt het zeil aan de achterzijde los en slaat hem voorlangs de windborden naar de voorkant van de wiek waar het zeil langs de roe op de heklatten komt te liggen.

Nu we met de molenaar voor de wiek staan kunnen we meteen beschrijven welke onderdelen daaraan zitten, van links naar rechts: De voorzoom, een brede lat van 9 meter lengte. Dan de windborden waarvan de onderste uitneembaar is. Dit gebeurt wanneer de wind zo krachtig is dat het wiekenkruis met weggehaalde zeilen nog te hard draait. Vervolgens de roe aan de linkerkant van de voorkant zitten een aantal haakjes, kikkers genaamd, waar het zeil aan wordt bevestigd. Daarnaast het hekwerk dat bestaat uit horizontale heklatten die gedragen worden door twee verticale binnenzoomlatten. Uiterst links de derde, de achterzoom die voorlangs de heklatten is bevestigd om het hekwerk de juiste spanning te geven. Tussen de twee binnenzomen zit ter hoogte van de tweede, derde en vierde lat van onder, een korte zwicht lat. De heklatten lopen door de roe heen tot achter de windborden. Naar boven kijkende ziet men dat de heklatten niet recht boven elkaar zitten, maar enigszins gedraaid. De ondersten steken naar voren, de rest draaien geleidelijk naar achteren. Deze vorm wordt de zeeg genoemd en lijkt op de vorm die aan een scheepsschroef gegeven wordt. Deze vorm is naar eeuwenoude ondervinding ontstaan. In de zestiende eeuw ontstond deze vorm nadat in de daaraan voorafgaande eeuwen een ander systeem heeft bestaan dat aan het maalbedrijf toch niet het goede rendement gaf. In Frankrijk wordt dat systeem nog op molens aangetroffen. Het hekwerk, zoals op de Rhenense molens, wordt "Oud Hollands opgehekt" genoemd. Na 1927 zijn er allerlei moderniseringën uitgevoerd waarop ik niet verder wil ingaan. Het is op onze molen niet van toepassing geweest aangezien het maalbedrijf in 1924 geheel tot stilstand is gekomen.

De zeeg is aangebracht om de windkracht goed te kunnen benutten. Door de winddruk, zeker bij hoge snelheid, kunnen de onderste heklatten naar achteren worden gedrukt, zodat het geheel vlak wordt. Normaal heeft de onderzijde ofwel de top van de wiek, de vorm van een wijde V. Een goede zeeg staat borg voor een optimale windvang die de nodige kracht geeft aan het maalproces. Is de zeeg te vlak uitgevoerd dan komt de molen te snel tot stilstand of te langzaam op gang. Tijdens veel restauraties, zeker in de zestiger jaren en in de begin zeventiger jaren, is daar niet voldoende rekening mee

gehouden doordat men het niet meer zo nodig vond of eenvoudig de kennis niet bezat. De diepte van die zeeg wordt reeds vastgesteld tijdens het maken van de roe. Hierin worden gaten gemaakt waar doorheen de heklatten gestoken worden. Het hekwerk steekt heel fijntjes af tegen de lucht, toch varieert de dikte van een heklat van arm- tot polsdikte.

Naar boven kijkende zien we dat het wiekenkruis achterover helt. Op oude afbeeldingen uit de 13e tot in de 16e eeuw kan men waarnemen dat de wiekenkruizen verticaal voor het molenlijf stonden. Deze stand ontstond in dezelfde tijd toen het zgn. "Oud Hollands opgehekte" wiekenkruis verscheen. De verticale stand was niet ideaal, de molen draaide niet gelijkmatig. De wind heeft nl. de eigenschap niet horizontaal over het land aan te komen waaien, maar schuin van boven neer te dalen, in een hoek van 5-7 graden. De wind struikelt a.h.w. Dit komt omdat de onderste luchtlagen door het grondoppervlak en de daarop staande begroeiing en bebouwing worden afgeremd. De hogere luchtlagen hebben dan de neiging om voor-

Windmolens uit de 16e eeuw, naar een gravure van Stradanus.

Dit hebben de molenaars rond 1500 ondervonden en uitgevonden dat wanneer men het wiekenkruis achterover liet hellen, een betere windvang verkregen werd. Daartoe moest ook de molenas boven in de kap verlegd worden, wat ook inhield dat de constructie van de kap gewijzigd moest worden. De hellende stand had ook nog het voordeel dat het wiekenkruis minder kans kreeg om zich naar voren te werken, waardoor hij de molen uit kon duikelen, zeker wanneer de molen wat voorover ging zakken.

De molenaar staat koud te worden door dat gewacht op dat getheoretiseer van zo'n molenhobbyist. Ga maar weer verder met het opleggen van de zeilen.

Het zeil ligt als een dunne, lange sliert op de heklatten naast de roe. Bij het wegslaan van de zeilen, het opbergen dus, wordt hij opgerold. De molenaar pakt het zeil aan de onderkant en slaat het met een paar bewegingen uit de pols los. Het voorlijk, een ingenaaid touw, komt te voorschijn en wordt naast de roe gelegd. Aan het voorlijk zitten lussen gesplitst. De molenaar klimt langs de heklatten en links van het zeil, omhoog. Bovenaan gekomen pakt hij de lussen beet en haakt ze, achteruit naar beneden lopend, achter de kikkers op de roe. Helemaal bovenaan, vlakbij de askop, wordt het zeil permanent vastgehouden door twee hoektouwen. Deze touwen worden alleen losgemaakt wanneer het zeil voor onderhoud meegenomen wordt.

Onderaan de stelling aangekomen, maakt de molenaar het daar aanwezige rechter hoektouw vast aan de onderste heklat. Hij trekt het zeil op het hekwerk en pakt drie zwichtlijnen die in het zeil zijn opgevouwen, loopt zijwaarts achteruit, het zeil met die touwen strak trekkend. Dan loopt hij achter de wiek en het zeil om de zwichtlijnen vast te knopen aan de twee binnenzomen en de korte zwichtlat. Als laatste maakt hij het linker hoektouw vast en de wiek draagt een vol zeil. Deze handeling herhaalt hij drie maal, mits hij op de andere roe vanwege de windsterkte, een andere zeilvoering wil. Wil hij een half zeil voeren, dan rolt hij het linker hoektouw en de onderste zwichtlijn in het zeil en maakt het vast met het rechter hoektouw. Het werkwoord zwichten betekent: het minderen van zeilen bij toenemende wind. Met de drie zwichtlijnen kunnen verschillende zeilstanden gemaakt worden.

Wanneer de molenaar een zeil heeft voorgelegd, loopt hij naar het vangtouw dat naast de staartbalk hangt. Hij trekt aan het touw, waardoor de vangstok, die in rust schuin naar boven steekt, naar beneden gaat. Aan de binnenkant van de kap gaat het andere einde van de vangstok omhoog en trekt via een ket-

ting, de vangbalk mee. Aan de voorzijde van de vangbalk zit een balkenstelsel, de ezel genaamd, een scharnierpunt. Wat meer naar het midden steekt een staakijzer of lange sabelijzer genaamd, verticaal door de vangbalk. Aan de bovenkant is hij vastgemaakt aan een vangblok. Doordat de vangbalk omhoog gaat duwt het ijzer het vangblok omhoog. De vang, het remsysteem, bestaat uit vier van die blokken die rondom het bovenwiel opgehangen zijn. Het eerste blok wordt tegen het volgende aangedrukt, en zo verder. Het onderste blok zit vast aan een zware balk van de kap. Daardoor kan deze de schuivende beweging niet voortzetten. De vangblokken worden zijwaarts tot 2 cm. van het bovenwiel weggedrukt, waardoor deze vrijkomt en de wind vat krijgt op het wiekenkruis. In tegenstelling tot de houtsoorten grenen en eiken waarmee de molen is opgebouwd, bestaan deze vangblokken uit kromgegroeid wilgenhout. Dit is gedaan omdat het wilgenhout de eigenschap heeft niet glad te worden door wrijving. Die wrijving is zeer groot. Er ontstaat tijdens het vangen stof, dit stof maakt het wrijvingsoppervlak zeer stroef waardoor het wiekenkruis tot stilstand komt. Het hoeft geen betoog dat stof brandgevaarlijk is. In het verleden, zelfs recent, zijn er molens op die manier verloren gegaan. Men koos kromgegroeid wilgenhout omdat het rond het bovenwiel moet worden aangebracht en de nerf van het hout meegaat met de ronding van het wiel. De molenaar heeft de zeilen woorgelegd. Kan hij gaan malen? Neen, nog niet, daarover een volgende keer.

H. Smulders

N.B. In tegenstelling tot een in het vorige artikel gemaakte opmerking, is komen vast te staan dat

de molen zowel met de motor als op de wind tot 1924 gemalen heeft. Dankzij de Rijksdienst van Monumentenzorg te Zeist, ben ik ook in het bezit gekomen van copieën van ansichtkaarten waarop de molen in vol bedrijf te zien is.

H.S.

VREEMDE SOLDATEN IN RHENEN

Dat Rhenen, na de ommuring, een vestingstad is geworden, mag algemeen als bekend worden geacht. Echter, dat sluit niet in dat er ook steeds garnizoen was gelegerd. Het waren reeds de bisschoppen, die van tijd tot tijd uit hun eigen legertjes manschappen afstonden voor de bezetting van Rhenen. Vanuit Utrecht werden dan één of meer "compagnieën" naar de stad gezonden, meestal onder bevel van een Utrechtse legeroverste. Dit geschiedde b.v. in 1499 toen de Kleefsen het Bisdóm en de stad Rhenen bedreigden. Deze troepen bestonden uit huurlegertjes, die meestal samengesteld waren uit manschappen van verschillende nationaliteiten. Het waren vooral Duitsers en later Zwitsers, die zich bij deze groepen aansloten, de bevelhebbers waren dan dikwijls figuren uit de lagere adel, die zich op deze wijze een broodwinning verschaften.

Met de discipline en levenswijze van deze soldaten was het meestal niet erg best gesteld en de burgers van de steden, maar vooral de bewoners van het platteland zagen deze troepen liever gaan dan komen. De Rhenense bevolking heeft de narigheid van deze militaire bezetting ruimschoots ondervonden. Het oud-archief bevat over deze militaire zaken vanaf 1585 wel enige gegevens. Zo zijn er nog aanwezig de monsterrollen van Hollandse, Franse, Duitse en Engelse compagnieën, betreffende zowel ruiters als voetvolk, die te Rhenen in garnizoenen hebben gelegen. Deze monsterrollen beslaan het tijdvak van 1621 tot 1701. Als we deze tijd toetsen aan de Nederlandse geschiedenis, dan loopt deze van Prins Maurits (tot 1625) tot aan Stadhouder-Koning Willem III (gestorven 1702). In deze tijd valt de gehele militaire activiteit van Frederik-Hendrik (1625-1647), die in navolging van zijn halfbroer Prins Maurits, de onder zijn bevel staande troepen behoorlijk

onder discipline had, hetgeen de rust in de vestingsteden bevorderde. De troepen toch waren niet in kazernes, maar werden ingekwartierd bij de burgers (en de boeren). Deze ontvingen voor de opvang van de soldaten "serviciegeld" die het stadsbestuur dan weer op de landelijke overheid kon verhalen. Ook doortrekkende troepen dienden ingekwartierd te worden. Bij het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629 werden door het gehele land uit de garnizoenen troepen "gelicht" en zal ook Rhenen zijn deel hebben geleverd en van inkwartiering te lijden hebben gehad, getuige de "Staten van Inkwartiering", die ook die tijd beslaan. Er werden in dat tijdvak ook wel troepen door de stad zelf aangeworven, terwijl het vertrek en de terugkomst van verlofgangers nauwkeurig werd bijgehouden.

Na de tijd van Frederik Hendrik waren in Rhenen kennelijk vaste troepen ingekwartierd, getuige de "Staten van inkwartiering" die van 1623-1793 lopen. Bekend is dat omstreeks 1670 er een compagnie onder bevel van de graaf van Schellaert in garnizoen lag. Een zekere luitenant Pieter van Berck n.l. vraagt in die tijd verlof om voor 3 maanden in het buitenland op reis te mogen gaan, hetgeen hem door de Staten van Utrecht (en dus niet door het stadsbestuur) werd toegestaan met de opdracht hiervan afschrift te zenden aan de Staten Generaal. De troepen waren dus soldaten van de Republiek en niet van de stad. Wel was er een stadsbevelhebber, in 1635 was dat een majoor van Rhee, die een vaste ambtswoning binnen de vesting had, doch die evenzeer aangesteld was door de Staten van Utrecht met toestemming van de Staten Generaal. We zaten toen in het 1ste Stadhouderloze tijdperk, en er was toen dus geen Oranje opperbevelhebber. Dit verandert na 1672 als Stadhouder Willem III het bevel van de Staatse troepen op zich neemt.

In dat jaar wordt Rhenen door de Fransen bezet, die echter in 1674 de wijk weer moeten nemen, waarna uit de stukken blijkt dat er Spaanse soldaten in de stad gelegen hebben. Maar ook een Schotse brigade was in 1777 ingekwartierd met alle ongemakken voor de bewoners. De stad was niet groot. In 1772 telde men binnen de muren 207 huizen, waarin een 900 mensen woonden. Als we nu weten dat bij de alleramsten geen inkwartiering werd gegeven, dan zullen de contingenten troepen niet zeer groot geweest zijn. De officieren kregen meestal een plaats bij een stadsnotabele, de onderofficieren

werden bij de gewone burgers ondergebracht, terwijl de manschappen in schuren en stallen een plaats kregen. Zo'n militaire invasie bracht ook "leven in de brouwerij", waarvan vooral de herbergen profiteerden. Men gebruikte de stad ook om geïnterneerde officieren onder te brengen, zoals na 1704 met Fransen geschiedde. Kennelijk waren deze na de terugtocht in dat jaar krijgsgevangen gemaakt en tot aan de Vrede in "verzekerde bewaring" gesteld. Na 1709 waren ze weer vertrokken.

Na de Franse Revolutie poogde men vóór de komst van Pichegru het land verdedigbaar te maken en probeerde men de bevolking te bewapenen en wel op vrijwillige basis, getuige de intekenlijst voor dit doel uit 1794. Gedurende de Franse Tijd zal Rhenen garnizoen gehad hebben en na de aftocht van de Fransen in 1815 ging men opnieuw vaststellen, wat, wie en hoeveel aan manschappen en paarden in de steden konden worden gelegerd. Dit gebeurde op bevel van de Souvereine Vorst, de latere Koning Willem I. De stad telde toen ruim 2000 bewoners die in 420 huizen woonden en was dus in zo'n 200 jaar nogal gegroeid, al moeten we niet vergeten, dat hierbij ook huizen buiten de muren waren, waaronder kleinere en grotere boerderijen, die tevens als militaire kwartieren konden dienst doen.

In de verdere 19e en 20e eeuw was Rhenen als garnizoens- en inkwartieringsstad niet meer zo in tel. In de 20ste eeuw waren het de Duitsers, die er na de capitulatie van mei 1940 wel dóór, maar niet introkken. Later volgden de geallieerden (o.a. met voedseltransporten voor het westen). Al met al, in Rhenen kan men met Vondel zeggen: "Soldaten brengen ons heel zelden veel gelux. Wij zien ze noo van voor, en allerliefst van achter (Poorter in: Gijsbrecht van Aemstel).

J. Combrink

2 juli 1924: Man met beer, omgeving Paardeveld (coll. Deys)

HERALDIEK

Heraldiek is de wetenschap die het ontstaan, de ontwikkeling, het gebruik, de reglementering en de beschrijving van wapens bestudeert. Tijdens de lezing zal ik heraldiek in niet-wetenschappelijke termen toelichten.

Tijdens de kruistochten is de behoefte ontstaan uiterlijke kentekens op een schild van een ridder aan te brengen. Immers, een ridder in een harnas en met gesloten vizier is voor anderen onherkenbaar, en men weet dus niet of men met vriend of vijand van doen heeft. Om nu toch herkenbaar te zijn koos iedere ridder bepaalde figuren in bepaalde kleuren en bracht deze op zijn schild aan. Uiteraard werd door de kruisridder het kruisteken vaak als herkenningsteken gekozen. Maar ook koos men sterke dieren als de leeuw, de beer en de adelaar om zijn tegenstander te imponeren. Die moest dan denken dat de drager van het schild even sterk was als dat dier. Later zijn ook burgers, instellingen als steden, graafschappen, gilden e.d. wapens gaan voeren. Ook zij hadden behoefte zich herkenbaar te maken. Vaak gebruikte men dan tekens die in relatie stonden met de dragers of de dragers. Zo zal een visser vaak twee gekruiste vissen als heraldische teken gebruiken, en steden een gekantelde burcht.

Om als ridder geoefend te zijn in de krijg organiseerde men tournooien. Hierbij ging het vaak echt toe en vele ridders werden dodelijk getroffen of werden levenslang invalide door een te forse stoot van de lans. In onze taal zijn nog enkele gezegden aanwezig die teruggaan tot de ridderkrijg. We vechten met open vizier, we breken voor iemand een lans, we worden uit het zadel gewipt. Het woord schilderen is afgeleid van het op een schild met verf aanbrengen van tekens.

Het voeren van een wapen is voor een ieder vrij. Wanneer men een wapen voert is het goed om de heraldische regels in acht te nemen. Zo neemt men geen wapen aan, dat al door een andere familie gevoerd wordt.

Aan de hand van dia's hoop ik u de ontwikkeling van heraldiek toe te lichten. Na afloop zal ik graag vragen beantwoorden. Heeft u een wapen, wilt u deze dan meebrengen, dan kunnen anderen er ook naar kijken.

A.C. Zeven

N.B. Deze lezing vindt plaats op donderdag 20 september a.s.

STOMERIJ DE JONG

voor

VLEKKELOOS GOED

Rhenen: Molenstraat 28. Tel. 2208

Voor 11 uur gebracht, 5 uur klaar.

RESTAURANT-CAFÉ

„De Koning van Denemarken”

- ★ Gerenommeerde keuken
- ★ Recepties, bruiloften, partijen
- ★ Diners à la carte
- ★ Pannenkoeken
- ★ Redelijke prijzen
- ★ Ruime parkeergelegenheid
- ★ 's Maandags gesloten

Eig.: A. van Soest

Utrechtsestraat 2 - Rhenen - Tel. 08376-2085

De snelste kleurenfoto's van Rhenen

VANDAAG BRENGEN - MORGEN AL KLAAR!
EN TEGEN SCHERPE PRIJZEN!

Alleen bij

Peter v. d. Pijl

Molenstraat 35-37 - Tel. 08376-2586

„De Zonnebloem”

geeft
niet thuis

Boekhandel C. WAIBOER

Herenstraat 7 - Rhenen - Tel. 2478

**Boeken - Tijdschriften -
Kantoorbenodigdheden enz.**

Achter Berg en Rijn, *H. P. Deys*

Rhenen van Vestingstad
tot Grebbestad,

J. Combrink

Rhenen en omstreken, *G. C. Haakman*

HERMAN KARS

**Verf-, behang- en
handenarbeidspecialzaak**

Fred. v. d. Paltshof 29-31
Rhenen
Tel. 2808

De Rhoter

**Voor een NIEUWE en
GEBRUIKTE WAGEN**

INRUILEN - FINANCIEREN

Fred. v. d. Paltshof 2 - Rhenen
Telefoon 08376-2000

BOR'S VERSWINKEL

Uw adres voor
prima groenten en fruit
Specialiteit in fruitmanden

Tel. 2571

VOOR GOEDE ONTVANGST
EN BLIJVENDE SERVICE

van Ballegoijen

HERENSTR. 6 - RHENEN - TEL. 08376-2579

RADIO - VIDEO - TV

reparatie van alle gangbare merken KTV

bos brillen bv herenstr.10 rhenen tel.08376-2701

eensieraad
met
BRILJANT

...zegt
zoveel meer

Juwelier
Robertz
Herenstr. 8
Rhenen
08376-2954

C. MOL B.V.

heeft 't

DOE-HET-ZELF

- ★ GROOT ASSORTIMENT
- ★ DESKUNDIG ADVIES
- ★ SERVICE EN GARANTIE
- ★ LAGE PRIJZEN

Achterbergsestraatweg 25 - Rhenen - Tel. 08376-9005

- zakenlunches en diners
- gelegenheid voor recepties en partijen
- zeer ruime parkeergelegenheid
- zonnige terrassen.

CAFÉ-RESTAURANT

Diaduct

Grebbeuweg 1, Rhenen tel 08376 - 2426

RADIO JO ~ JO

RADIO
TELEVISIE
KOELKASTEN

DIEPVRIEZERS
WASMACHINES
ELEKTR. HUISH. ARTIKELEN

Herestraat 36 - Rhenen - Tel. 08376-4500

Als het gaat om sparen, lenen,
bewaren, verzekeren en al
uw financiële transacties, kortom
als het om geld gaat...

gelders-utrechtse
spaarbank

meer dan spaarbank alleen!

Fr. v. d. Paltshof 16 - 3911 LB Rhenen - Tel. 2424

Samenstelling van het bestuur van de Historische
Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

Dr. H.P. Deys, voorzitter

J. Combrink, secretaris en redacteur " Oud
Rhenen ",
Rozenlaan 111, 3911 DR Rhenen
tel. 08376-3411

J.G. Koekoek, penningmeester
rek. nr. 41.98.73.708 bij de AMRO
bank, postgiro van de bank 848700

H.E. Dekhuijzen, 2de voorzitter

Mevr. R. Bovenschen- Bor, 2de secretaris
tel. 08886-2018

Mevr. Ch. H. Delfin-van Mourik Broekman,
werkgroepen

Ing. H.B. Gieszen, perscontacten

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen
zonder schriftelijke, voorafgaande toestemming
van het bestuur

Omslag: B. Oosterhoorn

O U D R H E N E N

Mededelingenblad van de Historische Vereniging
Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

derde jaargang

nummer 3

november 1984

OVER HET OUDE RHENENSE VEER EN ZIJN VEERLIEDEN

In het maart 1984 nummer van Oud Rhenen, dat voor een groot deel gewijd is aan de historie van het oude veerhuis van Rhenen (Ref.1.), werden reeds een aantal pachters van veer en veerhuis genoemd.

Inmiddels is gebleken dat ook de Rhenense smedenfamilie Bovenschen bij het Rhenense veer betrokken is geweest.

Eeuwenoude papieren met betrekking tot dit veer toebehoord hebbend aan aangetrouwde families zouden in de laatste wereldoorlog verloren zijn gegaan.

De eerste Bovenschen die zich in Rhenen vestigde was de in het Graafschap Meurs (Duitsland) geboren ijzersmid Wilhelm Bovenschen.

Hij was vermoedelijk meegekomen met een Pruisisch leger en trouwde in 1801 met de Rhenense Gerritje Achterberg.

Wilhelm Bovenschen pachtte met ingang van 29 december 1832 het Rhenense gierpontveer.

Vermeld is dat twee schoonzons veerlieden waren, namelijk Dirk Jan van Doorn en Pelgrom Vonk.

Laatstgenoemde behoorde tot de familie Vonck van Lienden die zoals verder

zal blijken eeuwenlang nauw bij het Rhenense veer betrokken is geweest.

Aan een gierpont zat veel ijzersmidswerk: vele rekeningen van de Bovenschens gestuurd aan de gemeente Rhenen zijn nog in het Oud Archief te vinden.

De familie Bovenschen woonde in 1833 onder Lienden.

Vermoedelijk was er in die tijd, en ook in 1847 nog, geen veerhuis meer in gebruik aan de Rhenense kant van het veer.

Haakman (Ref.2.) rept hier namelijk niet over in de beschrijving van zijn wandelingen anno 1847 in en om Rhenen.

Wél beschrijft hij een herberg aan de Marskant, direkt bij de Marsdijk aan de "binnenweg" gelegen.

Het oude veerhuis, waarvan onlangs de resten in de wei westelijk van de veerweg zijn aangetroffen, was waarschijnlijk al omstreeks het midden van de 18e eeuw niet meer in gebruik als veerhuis.

In de beschrijving bij een kaart van het Koningshuis en zijn tuinen anno 1748 van C.H. von Bonn wordt melding gemaakt van een "geheel vervallen gebouw" ten westen van de Koningstuin; dit was vermoedelijk het oude veerhuis.

Op deze kaart (zie Fig.1.) is het veerhuis niet ingetekend.

Na 1764 worden in de huisgeld kohieren, aanwezig in het Oud Archief Rhenen, geen gebruikers van het veerhuis meer genoemd.

De laatste gebruiker (ook bewoner?) was Johannes van Vastrick.

De plaats van het oude veerhuis werd reeds aangegeven op oude kaarten uit ca. 1558 en 1740 (zie Ref.3, Fig. 8 en 9).

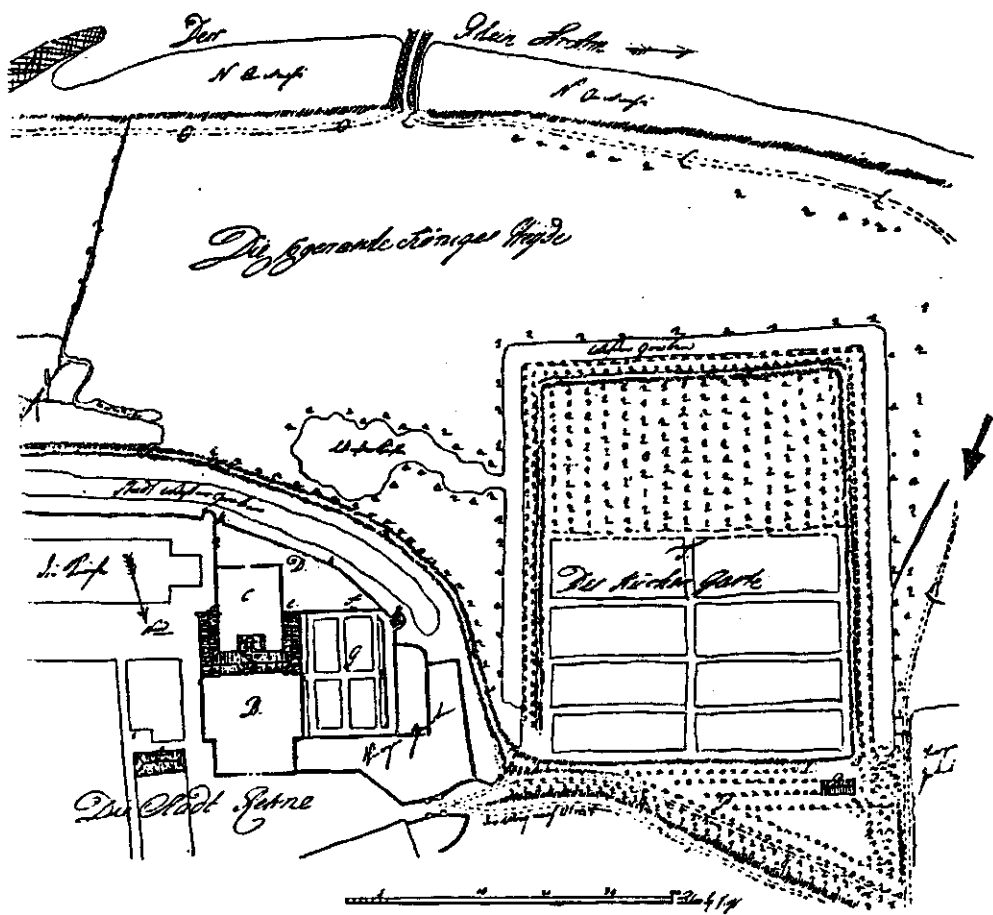
Hieruit blijkt dat het Rhenense veer vroeger circa 300 meter verder stroomafwaarts lag.

Er waren drie toegangswegen door de uiterwaarden, namelijk één uit de richting van het Paardenveld, langs melatenkerk en kerkhof, één komend van de westpoort en één uit de richting van de Rijnpoort.

Vanaf dit veerhuis liep er dan één weg verder naar de aanlegplaats van het veer.

In 1558 werd deze aanlegplaats getekend als een krib in de Rijn; later in 1603 is deze aangegeven als een insteekehaventje (zie Ref 4 en 5).

Toen begin 17e eeuw de zogenaamde "Koningstuin" behorende bij het "Koningshuis" van Winterkoning Frederik van de Paltz werd aangelegd in de wei ten westen van de huidige veerweg, kwam de oude weg van de westpoort naar het veerhuis te vervallen.

Het Koningshuis en zijne tuinen. Naar eene teekening van 1748 in het Staatsarchief te Hannover.

Fig. 1

(Topografische Atlas No 473, R.A. Utrecht).

Uit de nauwkeurige kaart van 1740 blijkt dat toen de aanlegplaats van het veer verder stroomopwaarts verplaatst was (uit de archieven blijkt dat dit in 1665 gebeurd moet zijn); hier zou het veer zich tot 1957 blijven bevinden.

De veerweg liep toen vanaf het veerhuis onder langs de Koningstuin over de dijk naar de nieuwe aanlegplaats.

Op 18^e en begin 19^e eeuwse prenten is bij het nieuwe veer aan de Rhenense kant slechts een klein wachthuisje te zien.

Het nieuwe veerhuis op de plaats van de huidige "Stichtse Oever" werd pas na 1847 gebouwd.

Over de Koningstuin kan nog vermeld worden dat het een rechthoekige ongeveer 150 meter brede tuin was die aan drie kanten was omgeven door een brede sloot; aan de noordkant stond een schutting die doorliep tot in de sloot.

Ook was aan de noordkant een promenade met bomenrijen ernaast aangelegd. Aan het einde van deze promenade, aan de westkant, stond een hovenierswoning. Op de eerdergenoemde kaarten uit 1740 en 1748 zijn nog stukjes te zien van de oude veerweg naar de westpoort. Toen het in verval geraakte Koningshuis in 1812 werd gesloopt en ook de Koningstuin kwam te vervallen, heeft men in 1833 een directe route van de westpoort naar het nieuwe veer aangelegd; dit is de huidige veerweg.

Uit stukken aanwezig in het Oud Archief te Rhenen blijkt dat het oude veerhuis tenminste tweemaal grondig is gerestaureerd, namelijk in 1650 en in de periode 1675-1677.

De laatste restauratie was nodig omdat de Fransen in het rampjaar 1672 het veerhuis en bijgebouwen verwoest en in brand gestoken hadden.

Volgens de kohieren van het haardstedegeld, een gewestelijke belasting, werd bij het veerhuiskomplex voor twee haardsteden belasting betaald.

Hoewel er steeds meer gegevens omtrent veer en veerhuis aan het licht komen, is er tot nu toe minder uitgebreid aandacht besteed aan de pachters van veer en veerhuis.

Hieronder volgen in chronologische volgorde vanaf circa 1600 een aantal huurders van het Rhenense veer; duidelijk blijkt hoezeer de familie Vonck van Lienden bij het veer betrokken was.

De Vonck van Liendens waren bastaard afstammelingen van het adellijke geslacht Van Lijnden.

Zij voerden hetzelfde familiewapen, namelijk een gouden kruis in een rood veld (tevens wapen van de Gemeente Lienden), echter het helmteken verschilde. Over een lid van deze familie, Hillebrant Vonck van Lienden, is bekend dat hij op 28.11.1527 vrijdom van ponschattig kreeg wegens zijn diensten bij de inneming van Rhenen.

Hij kocht 12.5.1525 een Culemborgs leengoed onder Lienden en betaalde lijfrente uit zijn hofstede te Lienden in de periode 1542-1567, overleed ca. 1567 en was getrouwd met Margriet van Hattum.

De laatstgenoemde was mogelijk verwant aan een zekere Walraven van Hattum die als laatste probeerde het veel oudere veer tussen Veerhusen en Remmerden weer te gaan exploiteren (Ref. 4, p. 76).

De nu volgende reeks van veerlieden begint met de kleinzoon van genoemde Hillebrant Vonck van Lienden.

I. HILLEBRANT VONCK VAN LIENDEN,

Genoemd als huurder van het veer in de periode 1601-1634; vermeld is dat ook zijn vader daarvoor reeds het veer huurde (Oud Archief Rhenen No 120). Vermoedelijk is hij dezelfde Hillebrant Vonck van Lienden, die in 1619 gegoed was onder Meerten en in 1643 genoemd werd als belender te Zoelen. Deze was een zoon van Dirck Hillebrants Vonck van Lienden.

Hillebrant trouwde circa 1620 als weduwnaar (van N. van Weerdenburg?) met Agneta Sweders Wtenweerde, overleden vóór 1661, medeërfgename van een goed genaamd de Sandacker onder Maurik.

II. PELGRIM VONCK VAN LIENDEN,

Overleden vóór 1661, genoemd als veerman en bewoner van het oude veerhuis in de periode 1642-1657.

Hij trouwde achtereenvolgens met:

(1) Marritje Harmans

(2) O.tr. Rhenen 26.11.1637 Marritje Dircks Vermeer

(3) O.tr. Rhenen 20.10.1650 Gerretgen Gosens van Laeckemondt, volgt III.

Uit het derde huwelijk o.a. de volgende kinderen:

Grietien, ged. Rhenen 29.7.1655; zij (of haar moeder?) is het waarschijnlijk die in 1677 genoemd wordt als bewoonster van het oude veerhuis (achterhuis), dat toen weer was opgebouwd na verwoesting door de Fransen in 1672.

Roelof , volgt IV.

Pelgrim Vonck van Lienden was in 1643 begonnen met het veerhuis ook als boerderij te gebruiken; zo stalde hij er "koebeesten" en had hij verder op eigen kosten een grote schuur "van vier gebinten" laten bouwen. Aangenomen moet worden dat de latere veerlieden er ook vee bij hielden.

III. GEERTJE GOOSSENS VAN LAECKEMONDT,

Weduwe van Pelgrim Vonck van Lienden (zie onder II); genoemd als huurster van het veer in 1661 en als veervrouw in 1677.

Zij ondertrouwde te Rhenen 16.2.1662 Dirck Geurtsz, geboren te Achterberg, overleden vóór 1678.

Hij werd genoemd als veerman in 1665, 1670 en 1671.

IV. ROELOF VONCK VAN LIENDEN,

Ged. Rhenen 12.11.1651, genoemd als veerman en bewoner van het veerhuis in 1687.

Trouwde achtereenvolgens:

(1) Rhenen 4.7.1683, Stephanie van de Waal, weduwe van Ot van Setten, uit de Marsch.

(2) Rhenen 10.11.1684 Woutertjen Peters van Emmickhuysen.

Uit het eerste huwelijk geboren o.a. Steven, volgt V.

V. STEVEN VONCK VAN LIENDEN,

Ged. Rhenen 17.2.1684, overl. vóór 20.5.1735.

Hij werd genoemd als veerman en veerhuisbewoner in de periode 1704-1730.

Hij bezat verder grond aan de Marschkant tussen Leegenweert en Verhuysen. Trouwde:

(1) Amerongen 26.4.1705 Jacomijntje Huygen van Lagerwey.

(2) Lienden 24.7.1712 Elisabeth van Lutterveld, ged. Lienden 1.7.1683, dochter van Arien Teunisse van Luttervelt en Angenietje van Westreenen.

VIGOEDEL AERTSEN VINK,

Geboren te Lienden, zoon van Aert Vink, schepen aldaar, en Neeltje van Versen-daal; zij hertrouwde later met Ds Petrus Bisschop.

Goebel werd genoemd als veerman en veerhuisbewoner in 1729 en in de periode 1732-1741.

Niet bekend is of er enige relatie bestond met de familie Vonck van Lienden.

Hij trouwde te Lienden op 8.10.1724 met Cornelia van Ingen, uit de Marsch; zij was eerder te Lienden op 3.4.1719 in het huwelijk getreden met Gerrit Amberg, weduwnaar van Willemke Cornelisse van Grootveld.

VII. JOHANNES VAN VASTRICK (VASTRIGT),

Ged. Randwijk 28.10.1717, trouwde te Ochten op 7.12.1738 (ondertr. Lienden 11.11.1738) Neeltje de Kat.

Zij gebruikten het oude veerhuis in de periode 1742-1764.

Johannes was een zoon van Peter van Vastrick en Anna Roest.

Niet bekend is of hij ook veerman was, of het veerhuis slechts als boerderij gebruikte.

VIII. In de periode 1765-1793 worden geen bewoners van het oude veerhuis meer genoemd in de huis en familiegedekohieren.

Waarschijnlijk was het veerhuiskomplex inmiddels volledig vervallen geraakt.

Bij het nieuwe veer bevond zich aanvankelijk aan de Rhenense kant slechts een wachthuisje dat nog op oude prenten te zien is.

Het echte veerhuis stond waarschijnlijk aan de Marschkant (herberg?).

IX. WILHELM BOVENSCHEN,

Geboren te Werthausen, ged. Hoch-Emmerich (in Duitsland) 18.2.1777, ijzersmid, overl. Lienden 30.7.1833. Hij was een zoon van Hendrich Bovenschen en Trincken Kuckes.

Hij pachtte met ingang van 29.12.1832 het veer te Rhenen.

Hij trouwde te Rhenen op 25.10.1801 Gerritje Achterberg, ged. Rhenen 4.10.1778

overl. Lienden 20.1.1839, dochter van Jacobus Achterberg en Johanna Gadermans. Kinderen o.a.:

Johanna, geb./ged. Rhenen 14/25.8.1805, overl. Lienden 4.4.1832.

Zij trouwde te Rhenen op 21.3.1827 Dirk Jan van Doorn, geb./ged.

Lienden 9/16.4.1797, schipper en veerman, overl. Lienden 23.3.1833.

Hij was een zoon uit het tweede huwelijk van Johannes van Doorn herbergier (van het veerhuis in de Marsch?) en Margaretha Berendina de Haas.

Catharina, volgt X.

X. PELGROM VONK (VAN LIENDEN),

Geb. Lienden 14.2.1806, veerman, overl. Lienden 22.8.1880.

Hij was een zoon van Willem Vonck van Lienden die te Lienden op 10.6.1792

trouwde met Johanna Veldkamp, geboren te Zoelmond.

Pelgrom trouwde Catharina (Trijntje) Bovenschen, geb./ged. Rhenen 7/28.5.1806, overl. Lienden 29.12.1877.

Hij nam in 1833 de pacht van het Rhenense veer over na de dood van zijn schoonvader Wilhelm Bovenschen.

Literatuurreferenties.

1. H.P. Deys, Oud Rhenen, maart 1984.

2. G.C. Haakman, Rhenen en Omstreken (anno 1847), heruitgave Repro Holland 1975/1978, p. 266.

3. H.P. Deys, Achter Berg en Rijn, 1981.

4. W. van Iterson, "De Geschiedenis van het Pontveer te Rhenen", Jaarboekje van Oud-Utrecht 1953.

5. Kaart anno 1603 van Marcelis van Oort, aanwezig in Oud Archief Rhenen No 120.

A.J. de Jong
Voorthuizen

DE BRANDWEER EN DE EVACUATIE VAN 1940

Tot een van de hoogtepunten van de vele festiviteiten, verbonden aan het 60-jarig bestaan van de Rhenense Vrijwillige Brandweer, mag wel gerekend worden het bezoek van de brandweercorpsen van Lekkerkerk en Krimpen a/d Lek aan Rhenen op 12 October 1984. Dit bezoek zou beschouwd kunnen worden als een herhaling van het bezoek, dat de brandweer van Lekkerkerk in 1942 aan Rhenen heeft gebracht.

Wat heeft dit bezoek echter te maken met de Rhenense brandweer, en wat met de evacuatie in 1940? Wij moeten hiervoor teruggaan naar het nabije verleden. In de jaren voor de oorlog was het duidelijk, dat er een ernstige crisis dreigde. De Nederlandse overheid was van mening, dat voor sommige gebieden evacuatie van de burgerbevolking noodzakelijk zou zijn. Over de evacuaties in 1940 verscheen tien jaar later een zeer lijvig rapport: "Evacuaties in Nederland 1939 - 1940", samengesteld door J. Koolhaas Revers. Bij bestudering van dit boek, maar vooral ook van de Rhenense archiefstukken, blijkt dat de voorbereiding zeer grondig is geweest met veel aandacht voor details. Hoewel men algemeen in Nederland feitelijk een Duitse invasie voor onwaarschijnlijk hield, bewijzen alle voorzorgsmaatregelen toch wel het tegendeel. Een van deze maatregelen betrof het voorbereiden van maatregelen om in geval van oorlog, bij een inval van de vijand, de in onveilig gebied wonende burgerbevolking te kunnen afvoeren.

De evacuatie van de burgerbevolking was goed voorbereid. Een aanvankelijk bestaand voorschrift uit 1935 werd eind September 1939 vervangen door een nieuw Voorschrift Afvoer Burgerbevolking. Reeds in September 1939 waren de eerste 65 gezinnen, afkomstig uit de Gelderse Vallei geëvacueerd i.v.m. de inundatie van een deel van de Grebbelinie en in November 1939 werden de eerste 3 Rhenense gezinnen, tezamen 19 personen, uit Maatsteeg en Veenweg geëvacueerd. De grote evacuaties in Nederland kwamen pas in Mei '40 op gang.

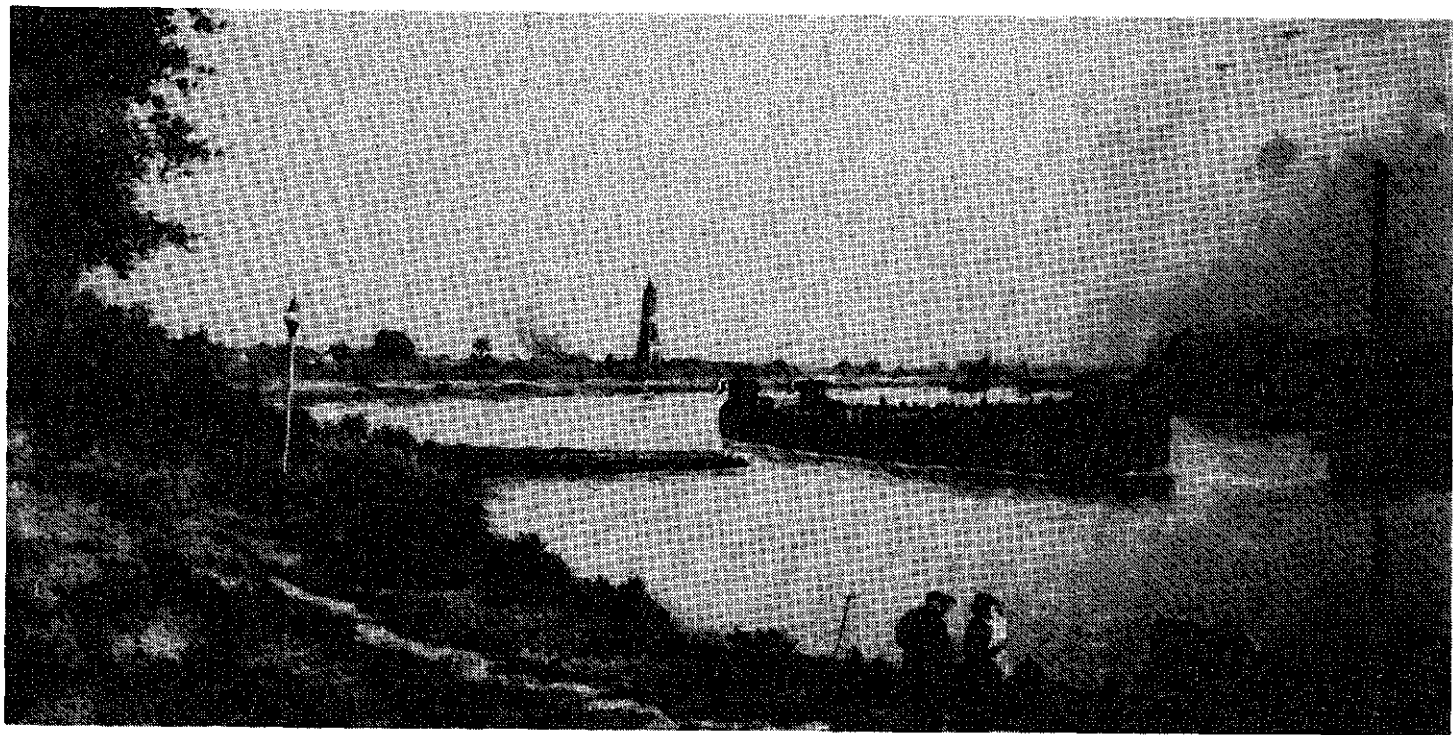
Voor Rhenen werd in November '39 een plan vastgesteld tot verdeling van de gemeente in een achttal wijken, elk met een eigen verzamelplaats. De hoofdgeleiders van de wijken waren: Ds. A.G. van Willenswaard, Ds. W.J. Meister, 'meester' B. Heijnsman, 'meester' H.W. van Dam, 'meester' J.A. van den Berg, D. Sandbrink, C. van Viegen en J. Pol. De gemeente telde begin 1940 ongeveer 8400 inwoners, waarvan er 5700 zouden evacueren zodat 2700 inwoners (500 'onmisbaren' vallende onder de categorie A en de inwoners van Elst) niet voor evacuatie in aanmerking kwamen. Evacuatie was overigens niet verplicht. Categorie A telde ca. 500 personen. Het betrof hier gemeentepersoneel, mensen van het Waterleidingbedrijf, het Gasbedrijf en het Electriciteits-

bedrijf, de Nederlandse Spoorwegen, de Nederl. Buurtspoorwegmij, het Rode Kruis (met dr. Waller), de Vrijwillige Brandweer, de veerdienst, diverse leveranciers, de Vrijwillige Luchtwachtdienst en de Luchtbescherming, garagehouders en benzineleveranciers en tenslotte een grote ploeg van werkers t.b.v. eventuele herstelwerkzaamheden aan de spoorbrug over de Rijn. Onder de leveranciers was er slechts een firma (5 pers.) aangewezen, die per dag ca 1100 broden van 4 ons moest kunnen bakken, er waren 2 slaggers en een kruidenier. Ook mevr. Peters-Post behoorde tot de achterblijvers om de apotheek te beheren. De achterblijvende brandweer telde 87 leden !

De Rhenense bevolking zou volgens een in Januari 1940 gewijzigd plan bij een noodsituatie per boot moeten worden overgebracht naar de volgende gemeenten op Goeree-Overflakkee: Middelharnis, Sommelsdijk, Dirksland, Herkingen, Melissant, Goedereede, Stellendam, Duddorp, Nieuwe Tonge en Oude Tonge. Er lagen lange lijsten klaar waarop alle te evacueren personen met hun nieuwe gastgezinnen vermeld stonden. Sommige plaatsen hadden zelfs een onderscheid gemaakt in een drietal welstandsgroepen: Deftige middenstand (evt. ook nog Gegoeede middenstand), Middenstand (=Burgerij en Landbouwers) en Arbeidersgezinnen (=kleine burgers en landbouwers). Uitgebreid overleg was gepleegd met diverse overheidsinstanties en met de burgemeesters van de vluchtgemeenten. Volgens de wens van het Opperbevel van Land- en Zeemacht was de bevolking voorlopig onkundig gehouden van de vluchtoorden.

Vaartuigen

Begin April '40 hadden reeds 14 Rijnaken van het type Kempenaar met een 5-tal sleepboten op de rivier bij de stad een ligplaats gevonden. Als plaats van inscheping was gekozen voor de loswal, de aanlegsteiger en de veerstoep. Afvoer via de steenfabriek Over Betuwe bij Remmerden, waar al 6 schepen lagen, werd bij nader inzien ondoelmatig geacht. In de archieven worden de volgende namen van de kolenschuiten vermeld: Abraham, Cecilia, Cornelia, Gelderland, Head, Helena, Jo, Johanna, Laco, Maria, 2 x Nelly, St. Antonius, St. Maria IV, Vertrouwen, Wilmar en Zeeland. De sleepboten heetten: Zwerver, Spera, Leko, Fiat Volunta 6, Alblasserdam en Annie. Het is niet exact bekend welke van deze schepen precies betrokken zijn geweest bij de Rhenense evacuatie, daar er op het nippertje nog enkele wijzigingen hebben plaatsgevonden. Een notitie naar aanleiding van een telefoongesprek vermeldt: "De schippers weten niet, naar welke gemeente en haven ze moeten varen bij evacuatie. Het is beter dit geheim te houden tot het tijdstip, wanneer tot evacuatie wordt overgegaan, want het is geen gemakkelijk volkje, die schippers en er zouden daarom moeilijkheden uit kunnen voortvloeien, wanneer hun de bestemming nu

reeds werd bekend gemaakt. Komt het tot afvoer, dan moeten de plaatselijke autoriteiten evenwel zorgen, dat iedere schipper weet, waar hij naar toe moet".

Een apart probleem is de voorziening van vers drinkwater aan boord van de schepen geweest. De brandweer zou met slangen voor water zorgen doch de dichtsbijzijnde brandput bleek 180 meter ver te liggen. Later was er sprake van een tankbootje, dat door middel van slangen van de brandweer wel van gemeentewege zou kunnen worden gevuld. Op 3 Mei ontvingen alle schippers van de burgemeester d'Aumale van Hardenbroek het volgende berichtje:

"Bij dezen bericht ik U, dat er op morgen, Zaterdag 4 Mei 1940, van des voorm. 9 tot 11 uur gelegenheid zal bestaan aan den loswal drinkwater te halen voor aanvulling van Uw waterreservoir. Daartoe zal een slang van de brandweer op de waterleiding worden aangesloten. Dit is een voorloopige voorziening, aangezien ik het nog niet buitengesloten acht, dat binnen eenige weken de tanks zullen kunnen worden aangevuld door middel van een tankbootje. Ook op Zaterdag 11 en 18 Mei a.s. zal zoo noodig gelegenheid tot waterhalen aan den loswal worden gegeven". Kennelijk had men de inval niet zo gauw verwacht !

Evacuatie

Nadat op de 10e Mei in alle vroegte de Duitsers ons land waren binnengevallen en de eerste luchtgevechten boven Den Haag plaatsvonden, gold het eerste telefoongesprek van het Algemeen Hoofdkwartier de ontruiming van de burgerbevolking van de Grebbelinie. Daarna trad een grootscheepse onderneming in werking: in totaal moesten er 134.000 Nederlanders worden afgevoerd in 46 treinen en 110 vaartuigen en 220 botters. In het Grebbegebied alleen al 41.415 personen per spoor en 45.000 per schip.

Rhenen ontving om 8.00 uur het volgende telegram: "Aanvang maken met afvoer burgerbevolking, onmiddellijk inschepen". Nadat de hoofdgeleiders op het gemeentehuis waren ontboden kon de Rhenense evacuatiemachine in werking treden. Automobielen met chauffeurs werden gevorderd en om 12.30 u kwam het afgesproken belsignaal van de brandweerauto. Reeds een half uur later werden de eerste zieken van de totaal 200 in een ziekenschap ondergebracht. Na een aanvankelijk planmatige inscheping van de overige groepen kwam er plotseling een verhoogde druk op de schepen nadat in de middag 4 zware bommen zijn afgeworpen, welke terecht zijn gekomen in het bouwland in de buurt van de tegenwoordige Eikenlaan. Hierna heeft er een versnelde inscheping plaatsgevonden. Er moesten tenslotte nog enkele kleinere schepen worden bijgevorderd en om 7 uur 's avonds bevonden zich ca 5700 personen aan boord van de schepen. Hoewel niet in de officiële verslagen vermeld, heeft er tijdens of

vlak na de inschepping een vliegtuigaanval op de vloot plaatsgevonden, waarbij een bemanningslid zou zijn omgekomen.

De schepen vertrokken bij gedeelten tussen half zeven en half acht in de richting Middelharnis. Nadat men de nacht in de omgeving van Vianen had doorgebracht, werd de tocht de volgende morgen voortgezet, waarna al gauw bleek dat verder varen onmogelijk was. Door de gevechten rondom Rotterdam en Dordrecht en in verband met de Duitse luchtlandingen op de eilanden van Dordrecht en IJsselmonde en bij de Moerdijkbruggen was het onmogelijk om nog verder te varen. De schepen konden de Lek niet meer verlaten en er was geen denken aan de vluchtoorden in Goeree Overflakkee te bereiken. De schuiten bleven toen liggen in de buurt van Bergambacht, Lekkerkerk en Krimpen a/d Lek. De toestand in de wachtende schepen werd onhoudbaar: er was gebrek aan drinkwater en mondkost, de provisorische toiletten, meestal gewone emmers die regelmatig over boord moesten worden leeggegooid, voldeden volstrekt niet. Het was er benauwd, en meestal te vol zodat men vaak zittend en tegen elkaar leunend moest trachten te slapen. Vele schepen, het waren kolenschuiten, bleken bovendien niet voldoende gereinigd zodat het overal aanwezige zwarte stof en gruis iedereen bevuilde. Naast het verlies van huis en haard en van de huisdieren, zijn het deze toestanden, tezamen met de spanning van de laag over de schepen vliegende Duitse vliegtuigen (die overigens naar het schijnt de vluchtelingen wel met rust hebben gelaten) die nu nog het diepst in het geheugen van de toenmalige evacuees gegrift zijn. Gezien de omstandigheden werd besloten de schepen hier te debarkeren en in de nacht van 11 op 12 Mei werd de Rhenense bevolking voor het grootste deel ondergebracht in de gemeenten Krimpen a/d Lek, Lekkerkerk, Bergambacht, Ammerstol, Berkenwoude, Stolwijk en Nieuw Lekkerland. Op 11 Mei 's avonds bleken alleen in Krimpen a/d Lek reeds ca 2800 personen ondergebracht te zijn op een totale bevolking van rond 3100 zielen. In Lekkerkerk werden door 3 schepen 1400 evacuees aan wal gebracht terwijl er weldra nog 700 bijkwamen. Het officiële verslag van de Rhenense burgemeester vermeldt: "De Burgemeesters en de bevolking van de genoemde gemeenten hebben met veel ijver hun volle medewerking verleend om alles onder deze zeer moeilijke omstandigheden, waar niets was voorbereid, nog zoo goed mogelijk te doen loopen."

De voedselvoorziening kwam natuurlijk in het gedrang. Er werd gratis melk ter beschikking gesteld, afkomstig van mee-geevacueerde koeien. Een dreigend gebrek aan brood in verband met een tekort aan gist werd zeer practisch opgevangen: een toevallig aanwezige bakkerij-deskundige heeft alle bakkers bijeen geroepen en deze voorgelicht, hoe ook zonder gist brood kon worden gebakken.

Een apart probleem vormden de zieken en de bewoners van inrichtingen. Voor Rhenen gold dit laatste met name Heimerstein en het Rusthuis. Van Heimerstein

werden 51 verpleegden met twee autobussen naar Ermelo gebracht. Van het Rusthuis vertrokken er 3 bussen met 71 personen naar Huize Agatha te Oostvoorne. Het ontruimde Rusthuis werd spoedig daarna bestemd voor het opnemen van zieke en gewonde militairen.

Naast de burgerbevolking is ook een groot deel van het vee geëvacueerd geweest, voornamelijk met schepen, vermoedelijk vanaf het Opheusdensedijk. Met uitzondering van enige dagen is van gemeentewege gezorgd voor de voeding van het achtergebleven vee.

In het grotendeels verlaten Rhenen werd alles in het werk gesteld om de bevolking weer te kunnen ontvangen. De Gemeente-secretarie, die tot de avond van de 13e Mei in Rhenen was achtergebleven en toen naar Elst moest uitwijken, keerde op de 15e Mei weer terug naar het gemeentehuis. De brandweer heeft in de vol puin liggende binnenstad enorm veel werk verricht bij het omhalen van de talloze muren, die op het punt van omvallen stonden. In totaal bleken er 208 huizen volledig verwoest, 684 huizen waren flink beschadigd doch herstelbaar en 784 huizen bleken onbeschadigd.

"De waterleiding heeft doorlopend gefunctioneerd. De directeur van de Waterleiding heeft onder zeer moeilijke omstandigheden persoonlijk het noodige gedaan voor het inwerking blijven van de watervoorziening, hetgeen vooral toen de burgers terugkeerden van zeer groot belang bleek.", aldus het officiële verslag. De bedoelde directeur was Jan de Haas.

In de bovenbeschreven situatie arriveerde eind Mei de burgerbevolking. Het eerst, op 22 Mei, kwam per raderboot de Achterbergse bevolking terug. Vele landbouwers waren trouwens op eigen gelegenheid al teruggekeerd. Op de 23e Mei mochten de overige bewoners terugkeren, per raderboot of Rijnaak en op de 29e kwam het laatste transport per boot aan. Velen zijn echter op eigen gelegenheid teruggekeerd.

Herdenkingen

Nadat het normale leven weer zo goed en zo kwaad als het ging, zijn normale loop had gekregen, werd er al gauw aan herdenkingen gedacht. Begin 1941 werden door burgemeester en voormalige hoofdgeleiders plannen gemaakt tot het houden van een collecte onder de voormalige geëvacueerden teneinde een blijvend aandenken aan de burgerij van Krimpen aan de Lek aan te bieden. De gedachten gingen uit naar een gebrandschilderd raam voor de kerk. Ook voor de andere gemeenten zou iets worden bedacht. In Maart echter bleek dat een aanvankelijk toegezegde vergunning tot het houden van een collecte, door Winterhulp werd ingetrokken zodat de zaak moest worden uitgesteld en reeds ingeza-

DIC RAAS IS GESCHIED
DIN DEER OP RIJEN N.
SCHIE VILCHT E LINGEN DIE

OP VO MET ROL VAN
WIL NAL HAARDEE DE
WIL DREVEN DOCK DE
VINDEN STAD E CORRECT
MARKET PLEN HIG VILCHT
GORD HERSE E GEVONDEN

IN KRINGEN
VAN DE LEK

melde gelden moesten worden teruggegeven.

In December 1941 is door het comite van voormalige hoofdgeleiders van Rhenen aan Bergambacht een gebrandschilderde lantaarn aangeboden, ter plaatsing boven de ingang van het Raadhuis aldaar. In Februari werd aan Lekkerkerk een schilderij of aquarel, voorstellende een door een amateur geschilderd gezicht op Achterberg, aangeboden.

In 1942 werd door de vrijwillige brandweer van Lekkerkerk een bezoek aan Rhenen gebracht: de manschappen kwamen met groot (familie-)gevolg per raderboot van de "Reederij op de Lek". Het is een dergelijk bezoek dat een herhaling zou vinden op 12 October 1984.

Tegen het einde van 1942 kwam een aanbod van Ammerstol, Bergambacht, Berkenwoude, Krimpen a/d Lek, Lekkerkerk en Nieuw-Lekkerland aan Rhenen, een herinnering aan de evacuatie aan te bieden, in de vorm van een gebrandschilderd raam voor het nieuw te bouwen raadhuis. Een nieuw raadhuis zat er echter niet in vanwege de hoge kosten en het materiaalgebrek in die dagen. De gedachten gingen toen uit naar een voor het gemeentehuis, op het bastion te plaatsen gedenkbank, waarvoor zelfs eikehout aanwezig bleek te zijn. Dit is echter niet doorgegaan. In September 1947 werd de zaak weer opgerakeld en omdat er inmiddels reeds twee eenvoudige massief eikehouten banken geplaatst waren, werd besloten tot een monumentje met oriënteringstafel, ontworpen door arch. Van de Haar en aan te brengen in het bastion. Het werd officieel onthuld op 31 Juli 1948 aan het begin van de V.V.V.-vacantieweek. De steen draagt de volgende tekst: "10 MEI 1940 VAN DE VLUCHTGEMEENTEN BERKENWOUDÉ BERGAMBACHT KRIMPEN A.D. LEK LEKKERKERK EN NIEUW-LEKKERLAND ". De echtgenote van de nieuwe Rhenense burgemeester, Mevr. J.M.A.Bosch van Rosenthal-den Tex heeft met de burgervader van Krimpen Van Oordt de onthulling verricht. Aanwezig waren de burgemeesters van Lekkerkerk, Mr.v.d. Willigen en van Bergambacht Diepenhorst. De andere burgemeesters waren met vakantie.

Ook Rhenen bleef niet achter. Hoewel er in het archief niets van terug te vinden is, staat het vast dat een gebrandschilderd gedenkraam, vermoedelijk nog in de oorlog, aan Krimpen werd aangeboden. De glazenier was Warffemius te Rotterdam, het ontwerp van Ing. M.C.A.Meischke, vermoedelijk naar schetsen van de Rhenense amateurschilder J.M.Schäffer. Dit gedenkraam hangt nu in de Herv. Kerk, vlak bij het veer naar Kinderdijk. Deze kerk, oorspronkelijk een Gothische kruiskerk uit de 12e eeuw, bleek in 1939 in dusdanig vervallen staat te verkeren, dat deze moest worden afgebroken om plaats te maken voor een nieuwe kerk. In deze nieuwe kerk, naar ontwerp van de genoemde Meischke, wist men een mooi evenwicht te vinden tussen oud en nieuw: veel van de oude inrichting kon worden overgenomen en er is dan ook veel oud snijwerk te bewonderen. Het koor kon na restauratie worden overgeplaatst, de 'regeringsbanken', oude familiewapens etc. en ook het oude orgel vonden een nieuwe

plaats in de kerk, die vroeger veel te maken heeft gehad met het lief en leed van de jacht op walvissen. In de oude kerk bevonden zich namelijk nog vele oude grafzerken waarvan verschillende afkomstig waren van reders op de walvisvaart en op de toren staat niet de gebruikelijke haan, doch een walvis !

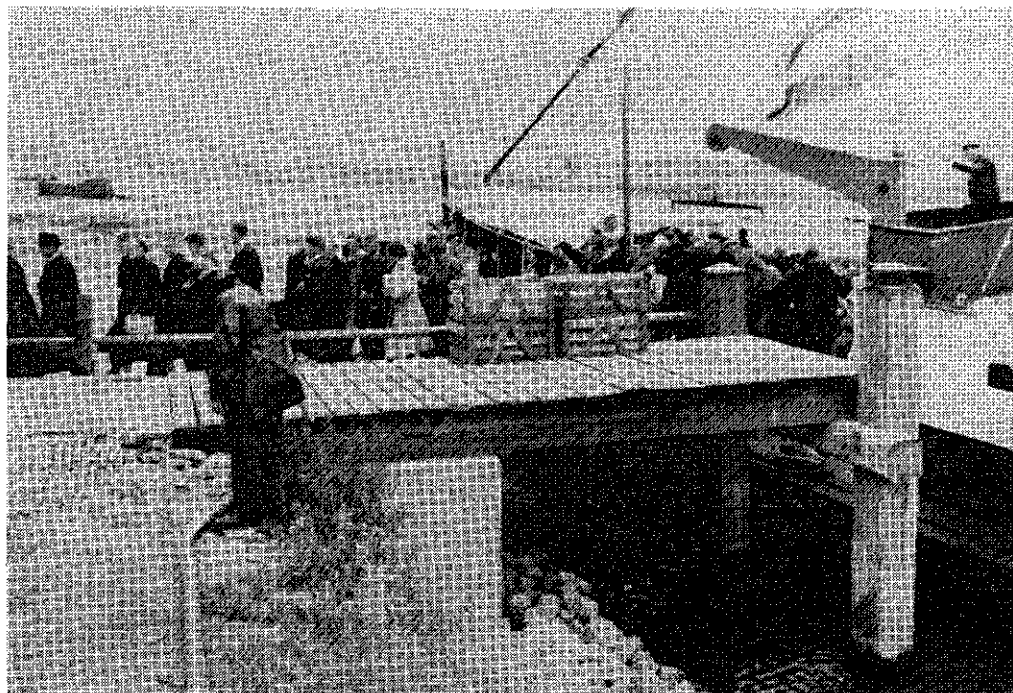
Het Rhenense raam bevat de volgende tekst: "RHENEN 10 MEI 1940 DIT RAAM IS GESCHONKEN DOOR DE RHENENSCH VLUCHTELINGEN, DIE OP 10 MEI 1940 VAN HUNNE HAARDSTEDEN VERDREVEN DOOR DE VEOESTENDE OORLOGSFAKKEL EEN TOEVLUCHTSOORD HEBBEN GEVONDEN IN KRIMPEN AAN DE LEK". Het draagt daarnaast de teksten "MIJNE HOPE, DIE IS OP U. PSALM 39:8B" en "IK WAS EEN VREEMDELING EN GIJ HEBT MIJ GEHERBERGD. MATTH: 25-35 C" De beide wapens stellen voor links het stadswapen van Krimpen: 3 halve manen. Rechts het Rhenense wapen met onderschrift S.P.Q.RHENENSIS.

Behalve het Rhenense raam bevinden zich in deze kerk nog een viertal andere: een raam met familiewapens, geschonken door de toenmalige burgemeester Van Oordt, een raam voorstellende de doop van Jezus in de Jordaan door Johannes de Doper, geschonken door kerkvoogden en notabelen, een raam met de stamboom van de Oranjes in vrouwelijke lijn ter herdenking van de bevrijding, een geschenk van de burgerij en tenslotte een raam, voorstellende de goede herder David, een schaap op de rug dragend. Dit raam was een geschenk van schoolkinderen.

Lopik, waar 134 evacuees hadden gezeten, kreeg bij de opening van het nieuwe gemeentehuis in Febr. 1955, een passend geschenk aangeboden door Burg. Bosch van Rosenthal, namelijk een ets van H.E.Roodenburg, voorstellende de Markt met stadhuis en Cunerakerk te Rhenen.

Behalve de officiële contacten worden de oude banden door talloze families nog steeds warm gehouden. Natuurlijk is er na al die jaren veel vergeten en vervaagd. Het is daarom des te verheugender dat door de huidige brandweercorpsen het verleden weer een extra accent heeft gekregen, nota bene door corpsen, waarvan geen enkel lid in de bovenbeschreven donkere dagen deel van de brandweer heeft uitgemaakt. Het zijn nu hooguit de zoons van de brandweerlieden uit de oorlogsjaren, waarvan de meeste overigens wel persoonlijk of van nabij de evacuatie hebben meebeleefd.

H.P.Deys

- afb. 1 Twee kolenschuiten met evacuees, getrokken door een sleepboot,
naar een schilderij van J.M.Schäffer, 1942
- afb. 2 Bezoek van de Vrijwillige Brandweer van Lekkerkerk aan Rhenen, 1942.
Foto J.G.Koekoek Sr.
- afb. 3 Kerkraam in de Herv. Kerk te Krimpen a/d Lek, geschenk van de
Rhenense vluchtelingen.
- afb. 4 Officiële aanbieding van het kerkraam in de Herv. Kerk te Krimpen
a/d Lek. De volgende personen konden worden geïdentificeerd:
v.l.n.r. Hr de Jong (schoonzoon van Ing. Meischke, betrokken bij
de bouw van de kerk), J.M.Schäffer, ?, ?, Evert Snijders (sigaren-
winkelier), achteraan Ing. M.C.A.Meischke (architect v.d. kerk), ?,
Ds. A.G.van Willenswaard (Rhenen), 'meester' H.W.van Dam (hoofd Chr.
School Rhenen), de Krimpense dominee Enkelaar, A.Hardeman (sigaren-
fabrikant, Rhenen), Job van Wijngaarden (tapijtfabrikant, Rhenen),
'meester' J.A.v.d. Berg (oud schoolhoofd O.L. school), D.Sandbrink
(textielfabrikant, Rhenen), burg. d'Aumale van Hardenbroek, de
Krimpense burgemeester Van Oordt, ?, J.Koen (diaken), P.de Jong
(kerkvoogd), J.Groenendijk (notabel), P.de Hon (ouderling), A.Verhoef
(pres. kerkvoogd), A.Koen (ouderling), G.van Halewijn (secr.kerk-
voogdij).
- afb. 5 Onthulling van de gedenksteen, geschenk van de vluchtoorden. V.l.n.r.
burg. Oordt van Krimpen, mevr. J.M.A.Bosch van Rosenthal-den Tex,
G.v.d.Steeg (wethouder), burg. L.Bosch van Rosenthal. 31-7-1948.

OVER LIMIETPALEN EN NOG WAT.

Als we van Amerongen naar Rhenen gaan, passeren we bij Elst twee borden: één met Elst, gem. Rhenen en één met Elst, gem. Amerongen. De grens tussen deze beide delen van Elst vormt een weg, aan beide zijden hier en daar voorzien van oude tabaksschuren, waarvan er helaas de laatste jaren, en dan zowel aan de Amerongense, als aan de Rhenense zijde nogal wat gesloopt of verminderd zijn. De grens tussen deze delen van Elst wordt nog nader aangeduid door een limietpaal in de tuin van het hoekhuis aan de Rijksstraatweg en wel op Rhenense grond. Het is niet duidelijk of het dorp Elst over de grens is heengegroeid, of dat de scheiding dwars door de plaats is aangebracht. Vast staat dat hier het grondgebied van Amerongen eindigt en dat van Rhenen begint.

Deze toestand is van oude datum. In de archieven treffen we enige malen stukken aan, die op deze grensscheiding betrekking hebben en waardoor moeilijkheden ontstaan waren. Zo werd in 1682 de drossaard te Amerongen door de Rhenenaren gearresteerd, omdat hij op Rhenens grondgebied een jongen in hechtenis had genomen, die op 23 februari 1682 betrapt was op het strikken van konijnen. De Rhenense magistraat, op zijn beurt, nam deze inbreuk op haar recht niet en zette de drossaard Joachim Jacob Vervoorn vast. Een proces volgde, de drossaard werd weliswaar vrijgelaten, maar hieruit blijkt wel dat men op zijn rechten stond. In 1659 voerde men zelfs een proces met Godard Adriaan van Reede, de heer van Amerongen, over het verzetten van de limietpalen te Elst. Dit proces duurde wel vier jaren en men nam het van beide zijden hoog op.

Trouwens, de Rhenenaren lagen wel vaker in proces met Amerongen. In 1733 beklaagden een viertal inwoners van onze stad, nl. de heren Johan van Deventer, Mr. Gijsbert van Bienen, Rutger Buddingh en Gerrit Sandbrink zich bij het Hof van Utrecht over het feit, dat zij door de gravin Henriëtte van Nassau, douairière graaf Frederik Christiaan van Athlene, heer van Amerongen, verplicht werden de kermis-tol (zeg maar entree-geld bij doortrekken van het kermisterrein) bij het passeren van de tolboom te Amerongen moesten betalen, en dat weigerden zij. Ook dit proces duurde wel twee jaar.

Men had het dus niet altijd met het Oosten (Wageningen), maar ok met het Westen te kwaad!

J. Combrink

OUDE WOONHUIZEN AAN DE WEVERSTRAAT

Alweer enige tijd geleden waren de renovatieplannen voor Weverstraat 31-37 onderwerp van een artikel in Oud Rhenen.

Omdat bij genoemd artikel een niet zo geslaagde schets voor dit renovatieplan was afgebeeld, hebben wij een betere tekening gemaakt, die U hiernaast afgebeeld ziet.

Aanhakende op bovengenoemd artikel willen wij, als Historische Vereniging, onze betrokkenheid bij de plannen rond deze huisjes tonen. Wij zijn erg benieuwd hoever de Gemeente Rhenen is gevorderd met de voorbereiding van de zo noodzakelijke opknop van deze huizen.

In dit nummer van Oud Rhenen, heeft U in het artikel "Monumenten en Inventarisatie" kunnen lezen, hoe in Rhenen slechts 14 monumenten op de officiële rijkslijst van de monumenten zijn verschenen. U begrijpt dat onze suggestie, dat in Rhenen veel meer op deze lijst had moeten staan, o.a. op de huisjes aan de Weverstraat sloeg.

Dat is de reden, waarom wij als Historische Vereniging ons zo warm maken voor het behoud c.q. renovatie van deze huisjes.

H.E.Dekhuyzen

ETSEN VAN RHENEN EN OMGEVING

Het bestuur maakt u er gaarne op attent dat er een aantal etsen verkrijgbaar zijn van de hand van de oud-Rhenenaar B. Meijer (van "Meijer-de Driehoek"), voorstellende tafereeltjes in het hedendaagse Rhenen en omgeving. De prijs is f 12,50 per stuk, inclusief een kleine dotatie aan de verenigingskas. Ze zijn verkrijgbaar bij de heer Ing. H.B. Gieszen, Bruine Engseweg 40, Rhenen, tel. 6076.

MONUMENTEN EN INVENTARISATIE

Op 14 september jl. heeft in het Slot Zeist de Historische dag plaatsgevonden. Zoals gebruikelijk heeft de Stichtse Culturele Raad dit jaarlijkse evenment georganiseerd.

Ditmaal was het een middag, gewijd aan Monumenten en Inventarisatie-methodiek.

Namens de Historische Vereniging waren de secretaris de heer Combrink en ondergetekende aanwezig, om dit ook voor Rhenen zeer belangrijke onderwerp te horen toelichten.

Er wordt vaak zeer verschillend gereageerd op het begrip monumenten. Wanneer dit woord gehanteerd wordt denken velen aan "beperkingen", die het bezit van monumenten met zich mee kan brengen en aan de mogelijkheden en onmogelijkheden om subsidie voor noodzakelijk onderhoud resp. verbetering (restauratie) te verkrijgen.

Dit alles geldt echter de geregistreerde monumenten op de officiële rijkslijst. Anderzijds bestaan in sommige gemeenten reeds gemeentelijke monumentenlijsten : de gebouwen, die daarop staan hebben echter een andere bescherming (of geen bescherming) die sterk afhankelijk is van een gemeentelijke monumentenverordening.

De indertijd -n.a.v. de Monumentenwet van 1961- gemaakte inventarisatie namens de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is echter vaak niet volledig geweest en was zeer afhankelijk van de persoonlijke inzichten van de opstellers van deze lijsten.

In Rhenen heeft dat tot resultaat gehad, dat slechts een 14-tal -meestentijds grote- monumenten op de betreffende lijst staan. Deze karige lijst had aanmerkelijk omvangrijker kunnen zijn, doch in de huidige situatie is het praktisch uitgesloten, dat deze uitbreiding er nog komt !

Wat de in het begin genoemde monumenten-inventarisatie beoogt, is om een inzicht te verkrijgen van al

het waardevolle aan gebouwen e.d., ook in de Gemeente Rhenen. Pas als genoemde inventarisatie -die niet in de laatste plaats ook het gebouwde van ná 1850 omvat- geheel afgerond is, zal bekeken moeten worden in hoeverre aanleiding bestaat tot het maken van een gemeentelijke monumentenlijst en een gemeentelijke monumentenverordening om de greep op al deze waardevolle exemplaren te houden.

Om die reden hebben beide bestuursleden in Zeist acte de presence gegeven om -indien deze inventarisatie ook in Rhenen uitgevoerd gaat worden- haar steentje bij te dragen. Op genoemde vergadering in Zeist waren door de Stichtse Culturele Raad tevens gemeentebesturen uit de provincie uitgenodigd. De Gemeente Rhenen was bij die gelegenheid vertegenwoordigd door dhr Stringer, hfd afd. Sport en Cultuur. Wij hopen, dat in goed samenspel tussen Historische Vereniging en de Gemeente Rhenen -eventueel aangevuld door deskundige derden- binnenkort hiermee een aanvang gemaakt kan worden.

Ondergetekende hoopt middels mededelingen in "Oud Rhenen" de leden van de voortgang van een en ander op de hoogte te houden.

H.E.Dekhuizen

AFGIETSELS CUNERABEELDJE

Omdat er nog belangstelling blijkt te bestaan voor de aluminium afgietsels van het Cunerabeeldje heeft het bestuur onderzocht of het mogelijk is nog een serie te laten maken. Dit kan. Belangstellenden dienen f 40,- over te maken op het bankrekeningnummer van de Vereniging, t.w. 41.98.73.708. Het beeldje zal hen dan t.z.t. worden toegezonden.

Bij minder dan 10 inschrijvingen gaat de oplage niet door en wordt de betaling teruggestort.

JGK

WAAR BLEVEN IN DE ZESTIENDE EEUW DE CUNERA-RELIQUIEN?

De Cunera-legende is nu wel algemeen bekend en niettegenstaande de verschillende lezingen, die er over bestaan, blijft nog altijd de vraag: Wat was er voor waars aan en wat heeft de fantasie er van gemaakt? Het was reeds een oud volksverhaal, dat in de vijftiende eeuw een nieuw leven kreeg als plaatselijke gebeurtenis. Het sloeg dermate bij de bevolking aan, dat er maar weinig voor nodig was om Rhenen tot een bedevaartsplaats te maken. Schriftelijke bewijzen voor dit gebeuren zijn er in de archieven te vinden, maar het enige "zichtbare" bewijs voor de verering van Cunera treffen we aan op het bekende schilderij "De inname van Rhenen door de Kleefsen", waarvan het origineel in het Rijksmuseum te Amsterdam hangt en de copie in de raadszaal van het "oude" stadhuis. Op dat schilderij zien we een aantal personen bij de sarcofaag of graftombe van Cunera, in biddende houding om hulp smeken. Nu wijst Itersen er reeds op, dat de schilder zich vrijheden heeft veroorloofd ten opzichte van de werkelijke situatie, doch deze zullen toch wel niet zo ver gegaan zijn, dat er in de kerk wel een plaats voor relikwieën zou zijn aangegeven, zonder dat deze er was.

In + 1500 geloofde men dus in de realiteit van het aanwezig zijn van Cunera-relikwieën, men vereerde ze en hield jaarlijks op Cuneradag een grote processie. Maar dan komt de hervorming en + 1580 vertrekt de pastoor van de Cunerakerk naar Maarsbergen en vindt daar toevlucht bij de Norbertijner monniken, met medeneming van een aantal Cunera-relikwieën. De restanten van de zgn. worgdoek komen volgens berichten in Utrecht terecht, waar deze in het Museum van de Oud-Katholieke Kerk nog bewaard worden. Als de Norbertijnen uit Maarsbergen vertrekken verhuizen ook de Cunera-relicten naar de Abdij van Berne bij Heeswijk. Nu bevindt zich tegenwoordig in het buurtschap Kaathoven bij Berlicum in Noord Brabant een kleine kapel, waar de verering van Cunera nog heden ten dage plaats vindt en wel met als middelpunt een eikenhouten beeld van de heilige. Het is van Gotische makelij uit ca. 1520 en heeft wellicht deel uitgemaakt van de voorwerpen, die door de vertrekkende pastoor Johannes Ludovicus zijn meegenomen. Hoe dan ook, er is rond de beeltenis en de relikwieën een plaatselijke bedevaart aldaar opgebloeid, die reeds van 1535 dagtekent en dan een voortzetting zou zijn van wat in Rhenen was opgehouden te bestaan.

De Cunera-kapel in Kaathoven, met een kleurrijke geschiedenis (o.a. 250 jaar als school en later zelfs als woonhuis) is kortelings geheel gerestaureerd. Het betreffende beeld bevindt zich in de abdij van Berne.

Tot in de 17e eeuw echter leefde er buiten Rhenen nog wel iets van een Cunera verering. De Kleuver meldt b.v. dat nog in 1606 een klacht van de predikant Isaak Wilsing uit Amerongen de Staten van Utrecht bereikte, dat er op 12 juni - St. Cuneradag - nog bedevaarten voor deze heilige werden gehouden. Deze zullen dan echter niet naar Rhenen zijn geweest, want de relikwieën waren aldaar verdwenen.

J. Combrink

Eikenhouten Cunerabeeld (55 cm. hoog), aanwezig in de Abdij van Berne te Heeswijk. Het gotische beeld is onstreeks 1520 vervaardigd en maakte wellicht deel uit van de relikwieën, die uit Rhenen na de reformatie verdwenen.

STOMERIJ DE JONG

VOOR

VLEKKELOOS GOED

Rhenen: Molenstraat 28. Tel. 2208
Voor 11 uur gebracht, 5 uur klaar.

RESTAURANT-CAFÉ

„De Koning van Denemarken”

- ★ Gerenommeerde keuken
- ★ Recepties, bruiloften, partijen
- ★ Diners à la carte
- ★ Pannekoeken
- ★ Redelijke prijzen
- ★ Ruime parkeergelegenheid
- ★ 's Maandags gesloten

Eig.: A. van Soest

Utrechtsestraat 2 - Rhenen - Tel. 08376-2085

De snelste kleurenfoto's van Rhenen

VANDAAG BRENGEN - MORGEN AL KLAAR!
EN TEGEN SCHERPE PRIJZEN!

Alleen bij

Peter v. d. Pijl

Molenstraat 35-37 - Tel. 08376-2586

Een fraai kado voor de
aanstaande feestdagen

E T S E N

van Rhenen en omgeving
w.g. B. Meijer
te bevragen bij de heer
H.B. Gieszen à f 12,50

Boekhandel C. WAIBOER

Herenstraat 7 - Rhenen - Tel. 2478

**Boeken - Tijdschriften -
Kantoorbenodigdheden enz.**

Achter Berg en Rijn, *H. P. Deys*
Rhenen van Vestingstad
tot Grebbestad, *J. Combrink*
Rhenen en omstreken, *G. C. Haakman*

HERMAN KARS

**Verf-, behang- en
handenarbeidspecialzaak**

Fred. v. d. Paltshof 29-31
Rhenen
Tel. 2808

De Rhoter

**Voor een NIEUWE en
GEBRUIKTE WAGEN**

INRUILEN - FINANCIEREN

Fred. v. d. Paltshof 2 - Rhenen
Telefoon 08376-2000

BOR'S VERSWINKEL

Uw adres voor
prima groenten en fruit

Specialiteit in fruitmanden

Tel. 2571

VOOR GOEDE ONTVANGST
EN BLIJVENDE SERVICE

van Ballenjoyen

HERENSTR. 6 - RHENEN - TEL. 08376-2579

RADIO - VIDEO - TV

reparatie van alle gangbare merken KTV

bos brillen bv herenstr.10 rhenen tel.08376-2701

eensieraad
met
BRILJANT

.....zegt
zoveel meer

Juwelier
Robertz
Herenstr. 8
Rhenen
08376-2954

C. MOL B.V.

heeft 't

DOE-HET-ZELF

- ★ GROOT ASSORTIMENT
- ★ DESKUNDIG ADVIES
- ★ SERVICE EN GARANTIE
- ★ LAGE PRIJZEN

Achterbergsestraatweg 25 - Rhenen - Tel. 08376-9005

- zakenlunches en diners
- gelegenheid voor recepties en partijen
- zeer ruime parkeergelegenheid
- zonnige terrassen.

CAFÉ-RESTAURANT

Viaduct

Grebbeuweg 1, Rhenen tel 08376 - 2426

RADIO JO ~ JO

RADIO	DIEPVRIEZERS
TELEVISIE	WASMACHINES
KOELKASTEN	ELEKTR. HUIZH. ARTIKELN

Herenstraat 36 - Rhenen - Tel. 08376-4500

Als het gaat om sparen, lenen,
bewaren, verzekeren en al
uw financiële transacties, kortom
als het om geld gaat...

gelders-utrechtse
spaarbank

meer dan spaarbank alleen!

Fr. v. d. Paltshof 16 - 3911 LB Rhenen - Tel. 2424

Samenstelling van het bestuur van de Historische
Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken:

Dr. H.P. Deys, voorzitter

J. Combrink, secretaris en redacteur Oud Rhenen,
Rozenlaan 111, 3911 DR Rhenen,
tel. 08376-3411.

J.G. Koekoek, penningmeester
AMRO-bank rekening nr. 41.98.73.708
postgironr. van de bank 848700.

H.E. Dekhuijzen, 2de voorzitter

Ing. H.B. Gieszen, 2de secretaris

Mevr. Ch. H. Delfin- van Mourik Broekman,
werkgroepen

vacature, perscontacten

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan
na schriftelijke, voorafgaande toestemming van het
bestuur

Omslag: B. Oosterhoorn